

Interakcija migracija, ljudskog kapitala i tržišta rada u Bosni i Hercegovini

Adnan Efendić

Report drafted by Adnan Efendic for the European Training Foundation, under the supervision of the Vienna Institute for International Economic Studies (wiiw).
Manuscript completed in April 2021.

The contents of this report are the sole responsibility of the author and do not necessarily reflect the views of the ETF or the EU institutions.

@ European Training Foundation, 2021
Reproduction is authorised provided the source is acknowledged.

Sadržaj

Spisak skraćenica	3
Izvršni sažetak	5
1. Uvod	7
2. Osnovni podaci o migracijskim trendovima i politikama u BiH	10
<i>Emigracije u EU i region Zapadnog Balkana</i>	12
<i>Institucionalni kontekst migracija</i>	13
<i>Raznolikost migracija – povratne, privremene i kružne</i>	14
<i>Namjere za migriranje, vladin odgovor i politike</i>	15
<i>Migracije i dijaspora</i>	16
3. Angažiranje radne snage i migracije u BiH	18
<i>Status na tržištu rada i migracije</i>	19
<i>Migracije i specifična zanimanja</i>	19
<i>Migracije, neregistirana ekonomija i on-line poduzetništvo</i>	21
<i>Nedostatak radne snage i migracije</i>	21
4. Formiranje ljudskog kapitala i migracije u BiH	23
<i>Obrazovanje, ljudski kapital i migracije</i>	25
5. Migracije, angažiranje radne snage i ljudski kapital u pandemiji COVID-19	28
6. Zaključci i implikacije za politike	29
Bibliografija	33
Prilog 1: Metodologija kohortnog pristupa	37
Prilog 2: Obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini	38

Spisak skraćenica

ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
ASBiH	Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine
BAM	Konvertibilna marka (zvanična valuta BiH)
BiH	Bosna i Hercegovina
CEEPUS	Centralnoevropski program razmjene za univerzitetske studije
DB	Brčko distrikt Bosne i Hercegovine
DEP	Direkcija za ekonomsko planiranje (BiH)
D4D	Dijaspora za razvoj
EIS	Ekonomski institut Sarajevo
ERMA	Globalni kampus jugoistočna Evropa - Evropski regionalni master program za demokratiju i ljudska prava u jugoistočnoj Evropi
ETF	Evropska fondacija za obuku
EU	Evropska unija
EUR	Euro (valuta)
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine entitet u BiH
FDI	Direktna strana ulaganja
GDP	Bruto domaći proizvod
IAB	Institut za istraživanje zapošljavanja (Njemačka)
IASCI	Međunarodna agencija za informacije o zemljama porijekla
IDP	Interno raseljeno lice
IOM	Međunarodna organizacija za migracije
ISCED	Međunarodna standardna klasifikacija obrazovanja
IT	Informaciona tehnologija
LFS	Anketa o radnoj snazi
MED-Gen	Više srednjoškolsko opće (akademsko) obrazovanje
MED-VET	Više srednjoškolsko stručno obrazovanje i obuka
MHRRBiH	Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine
MSBiH	Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine
NEET	Nije u radnom odnosu, obrazovanju ili obuci
NMS	Nove države članice EU koje su pristupile nakon 2004.
OECD	Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj
OMS	Stare države članice EU (15 članica prije 2004.)
PISA	Program za međunarodnu ocjenu učenika
RS	Republika Srpska entitet u BiH
SEE	Jugoistočna Evropa
UIS	Institut za statistiku Organizacije Ujedinjenih naroda za obrazovanje, nauku i kulturu
UNDP	Program Ujedinjenih naroda za razvoj
USA	Sjedinjene Američke Države
VET	Stručno obrazovanje i obuka
wiiw	Bečki institut za međunarodne ekonomske studije

Predgovor

Zemlje Zapadnog Balkana karakterizira smanjenje broja stanovnika uzrokovano niskim stopama nataliteta, starenjem stanovništva i kontinuiranim migracijama. Emigracije iz ovog regiona su konstantne od 1990-ih, i evoluirale su od nelegalnih, zatim do migracija niske i srednje kvalificirane radne snage, pa sve do spajanja porodica, migracija studenata koji studiraju u inostranstvu i, u novije vrijeme, migracija visokokvalificirane radne snage.

Evropska fondacija za obuku (ETF), zajedno sa Bečkim institutom za međunarodne ekonomske studije (wiiw), pokrenula je 2020.godine regionalnu studiju pod nazivom „Dinamika migracija iz perspektive ljudskog kapitala na Zapadnom Balkanu“. Cilj studije je bio rasvijetliti triangularne odnose između formiranja ljudskog kapitala, tržišta rada i migracija, te utvrditi kako trenutno funkcioniranje obrazovnog sistema i tržišta rada utječe na migracije u svakoj zemlji.

Ovaj izvještaj, koji je jedan od šest izvještaja o zemljama izrađenih u kontekstu ove studije, izradio je Adnan Efendić na osnovu zajedničkog analitičkog okvira koji su razvili ETF i wiiw. Sama studija uključivala je analizu postojeće literature i izvještaja, te razvijanje alata za analizu podataka o protoku i stanju migranata iz Bosne i Hercegovine, na osnovu dostupnih međunarodnih statistika. Zasebna statistička analiza zasnovana na podacima Ankete o radnoj snazi (2010.– 2019.) provedena je primjenom kohortnog pristupa (Prilog 1). Ovaj rad je vodila Sandra Leitner iz wiiw-a, koja je obezbijedila ključne nalaze korištene u ovom izvještaju. Autor je također obavio nekoliko intervjua sa ekspertima iz Ekonomskog instituta Sarajevo i šire javnosti.

Za Izvještaj su bile korisne opsežne diskusije sa timom wiiw-a (Michael Landesmann, Hermine Vidović, Sandra Leitner, Isilda Mara) i timom ETF-a (Ummuhan Bardak, Mariavittoria Garlappi, Cristiana Burzio, Anthony Gribben, Cristina Mereuta), te smjernice i komentari od strane istih. Konačni izvještaj treba biti predstavljen u prvom kvartalu 2021. godine na online webinaru glavnim akterima u Bosni i Hercegovini, uključujući predstavnike javnih institucija i civilnog društva kao i istraživače.

ETF želi da se zahvali svim institucijama i pojedincima koji su dijelili informacije i mišljenja tokom provedbe ovog istraživanja i koji su prisustvovali online webinaru ETF-a. ETF, wiiw i autor su posebno zahvalni zaposlenicima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine koji su, u skladu sa svojim internim pravilima, omogućili pristup Anketi o radnoj snazi (2010. – 2019.). Ovaj izvještaj ne bi bio moguć bez njihovih doprinosa.

Izvršni sažetak

- Migracije iz Bosne i Hercegovine (BiH) su raznolike i dinamične a uključuju kako emigracije koje se javljaju iz različitih razloga, u stalnom i privremenom obliku, tako i povratne i kružne migracije. Nedavni migracioni tokovi su uglavnom uključivali region Zapadnog Balkana i Evropsku uniju.
- Dijaspora BiH čini više od polovine trenutnog stanovništva zemlje (MSBiH, 2020), a što je posljedica različitih faza migracija: ekonomske migracije iz bivše Jugoslavije, prisilne migracije tokom rata u BiH (1992. – 1995.) i noviji valovi migracija stanovništva i radne snage u postratnom periodu. Najveći broj emigranata iz BiH nalazi se u Hrvatskoj i Srbiji unutar regiona, kao i u Njemačkoj i Austriji unutar EU, te u Švicarskoj.
- Emigracije iz BiH su se pojačale tokom protekle decenije, a posebno u posljednjih nekoliko godina (2016. – 2019.). To se kombiniralo i doprinijelo negativnoj stopi rasta stanovništva, što je dovelo do smanjenja broja građana u BiH. Dostupna statistika Eurostata o boravišnim dozvolama izdatim unutar EU pokazuje sve veću popularnost novih država članica EU, poput Hrvatske i Slovenije, u trenutnim emigracijskim tokovima iz BiH, kao i kontinuirani značaj Njemačke. Gotovo polovina ovih kretanja bila je sa dozvolama kraćim od godinu dana. Također, u novije vrijeme se primjećuju privremena i/ili kružna kretanja migranata iz BiH unutar regiona prema Crnoj Gori i Srbiji.
- Prema rezultatima analize kohortnog pristupa (na osnovu statističkih podataka Ankete o radnoj snazi), emigracije iz BiH smanjile su broj stanovnika u zemlji za oko 400.000 osoba (13 %) u periodu od 2011. do 2019. godine. Kako je iseljavanje bilo zastupljenije među mlađim generacijama, ovo smanjenje je više uticalo na radno sposobno stanovništvo. Gotovo 60 % ovih emigracija uključilo je diplomante srednjeg stručnog obrazovanja i obuke (VET), što je u skladu sa njihovim većinskim udjelom na domaćem tržištu rada. Drugo mjesto pripada nisko obrazovanim pojedincima, dok je najmanji procenat (5 %) među onima sa visokoškolskim obrazovanjem.
- Radna snaga BiH se smanjila posljednjih godina, a što je trend praćen sa povećanom participacijom učesnika na tržištu rada i smanjenjem nezaposlenosti. Iako se ova kretanja dijelom objašnjavaju demografskim i metodološkim faktorima, emigriranje je u izvjesnoj mjeri moglo pomoći da se ublaži nezaposlenost u BiH. To je primarno iz razloga jer se emigracije događaju i među nezaposlenim i među zaposlenim osobama. Ipak, težnje za emigracijom nisu izraženije kod nezaposlenih osoba, što znači da i buduće iseljavanje vjerovatno neće značajno doprinijeti smanjenju nezaposlenosti.
- Tokom posljednje decenije nije bilo jasnog efekta “odljeva mozga” zbog emigracija, jer su pojedinci sa srednjim stručnim obrazovanjem i obukom bili najveća grupa emigranata među svim starosnim kategorijama. Ovu skupinu slijede pojedinci sa niskim obrazovanjem i srednjim općim obrazovanjem. Potencijalni efekat odljeva visokoobrazovanih kadrova također je manje vjerovatan u budućnosti, jer težnje za emigracijom (2019.) nisu sistematski jače među ovom populacijom u poređenju sa srednjeobrazovanim građanima.
- Ipak, sistem obrazovanja u BiH ne reformira se dovoljno brzo da bi se prilagodio složenim promjenama i visokom nivou mobilnosti njenih građana. Iseljavanje diplomanata srednjeg stručnog obrazovanja bi u prilično kratkom vremenskom periodu moglo dovesti do praznina u nekim sektorima i nedostatka specifičnih vještina. Težnje za napuštanjem zemlje su visoke među stanovništvom bez obzira na njihov status na tržištu rada: iskusni i zaposleni pojedinci, kao i manje iskusne i nezaposlene osobe pokazuju aspiracije da napuste BiH.
- Za razliku od visokih nivoa međunarodne emigracije, niski nivoi mobilnosti radne snage unutar zemlje limitiraju brža prilagođavanja tržišta rada, a mnogi poslodavci žale se na poteškoće u pronalaženju kvalificiranih radnika. Politike tržišta rada trebaju ozbiljne reforme koje će poboljšati položaj i percepcije nezaposlenih i zaposlenih učesnika. Stoga se reforme trebaju usredotočiti ne samo na otvaranje novih radnih mjesta, već i na vrstu ugovora, naknade, kvalitet radnih mjesta i prilike za razvoj

karijere. Svi ovi faktori su pokretači migracija, a ne samo status zaposlenosti/nezaposlenosti, koji se često smatra najvažnijim u smanjenju emigracija.

- Postoje naznake izvjesnog dobitka od priliva visokokvalificiranih kadrova (*brain gain*) kroz obrazovanje građana BiH u inostranstvu, budući da najmanje 5 % emigranata odlazi u EU radi obrazovanja. Broj takvih migranata gotovo je jednak jednom malom univerzitetu u BiH. Uz to, specijalni obrazovni programi u kombinaciji sa zapadnim univerzitetima u zemlji pružaju međunarodno priznate standarde znanja za potencijalne migrante. Dakle, i emigranti (čiji je cilj da steknu obrazovanje u inostranstvu) i potencijalni emigranti (koji su se pridružili međunarodnim programima u BiH) mogu poboljšati obrazovnu uspješnost i, djelimično, stanje ljudskog kapitala.
- COVID-19 je promijenio migracije u BiH u 2020. godini: postoje naznake da su emigracije i kružne migracije smanjene, dok se povratak intenzivirao u prvim mjesecima pandemije. Iako je pandemija mogla rezultirati relativno manjim iseljavanjem 2020. godine i zbog toga zadržati veći broj ljudi u zemlji, gubitak bi mogao biti zabilježen kada su u pitanju poboljšanja ljudskog kapitala kroz obrazovanje, obuku i specijalizacije u inostranstvu, koji su također vjerovatno smanjeni tokom ovog perioda. Ekonomija BiH će se suočiti sa značajnim ekonomskim gubitkom jer mnogi pripadnici dijaspore nisu mogli doći u tradicionalne posjete u svoju matičnu zemlju tokom ljetne sezone.
- Vlasti su u velikoj mjeri prepoznale izazove koje predstavlja emigracija građana i moguće je identificirati direktne i indirektne inicijative i politike (npr. inicijative da se dopre do dijaspore, mjere za poboljšanje zapošljavanja). Međutim, čini se da su ove politike i dalje uglavnom fragmentirane i nisu povezane sa kretanjima na domaćem tržištu rada i obrazovnom sistemu. Stoga je potreban sveobuhvatan strateški pristup koji se bavi svim aspektima migracijskih pitanja, a koji bi bio usko usklađen sa politikama tržišta rada i obrazovanja.

1. Uvod

Bosna i Hercegovina (BiH) je evropska tranzicijska zemlja. Smještena je na Zapadnom Balkanu, a njeno stanovništvo je na posljednjem službenom popisu 2013. godine iznosilo 3,5 miliona ljudi. Mnoge procjene sugeriraju da bi stanovništvo BiH sada moglo biti manje od 3 miliona (npr. ASBiH, 2018).

Zemlja je institucionalno prilično složena i sastoji se od dva entiteta - Federacije BiH (FBiH) i Republike Srpske (RS) - i jednog distrikta (Distrikt Brčko BiH - DB). S takvom institucionalnom strukturom, BiH ima 14 vlada na različitim institucionalnim nivoima: vlada na državnom nivou; dvije entitetske vlade (FBiH, RS); deset kantonalnih vlada (samo u FBiH); i jedna vlada distrikta (DB), uključujući i općinski nivo u oba entiteta. Slijedom toga, postoji 9 ministarstava na državnom nivou, 32 ministarstva na entitetskom nivou (16 u FBiH i 16 u RS), 95 ministarstava na kantonalnom nivou u FBiH (10 kantona); u FBiH ima 80 općina i 16 gradova, a u RS 56 općina i 8 gradova, svaki sa svojom zakonodavnom i izvršnom strukturom.

Trenutni institucionalni aranžman uspostavljen je Daytonskim mirovnim sporazumom 1995. godine, koji je prvenstveno imao za cilj zaustaviti rat u BiH (1992.-1995.), ali je također pokušao zadovoljiti etničke interese tri konstitutivna naroda (Bošnjaka, Srba i Hrvata). Razne studije i izvještaji zaključili su da je institucionalni okvir vrlo složen, skup, neefikasan i opterećen nizom negativnih trendova i uskim grlima u donošenju odluka (Kačapor-Džihić i Oruč, 2012), naglašavajući potrebu za novim i zdravim institucionalnim promjenama. Iako je institucionalna složenost očita a politički stavovi o potrebnim ustavnim poboljšanjima neusaglašeni, postoji opći politički konsenzus da je budućnost ove zemlje u članstvu u Evropskoj uniji (EU). BiH ima status potencijalnog kandidata za članstvo u EU od 2003. godine, a za članstvo u EU zvanično se prijavila 2016. godine.

Kroz svoju hiljadugodišnju istoriju **BiH je prepoznata kao multikulturalno okruženje, gdje se miješaju istočni i zapadni kulturni i vjerski utjecaji** (Malcolm, 1996). Rat u BiH uzrokovao je strukturni zaokret u demografskom i etničkom sastavu zemlje, naime desila se promjena od etničke raznolikosti do etničke homogenosti u većini općina (podaci popisa stanovništva iz 1991. u odnosu na 2013. godinu¹). Ipak, BiH je i danas multikulturalna zemlja sa jedinstvenom etničkom strukturom i velikim varijacijama u zemlji. Prema posljednjim podacima popisa stanovništva (2013.), dominiraju tri etničke grupe: 50,1 % su Bošnjaci, 30,8 % su Srbi i 15,4 % su Hrvati, dok preostalih 3,7 % pripada ostalim etničkim grupama². Što se tiče geografske distribucije, Bošnjaci i Hrvati dominiraju u FBiH, a Srbi u RS, dok se u DB miješaju sve tri etničke skupine. Međutim, dominantne etničke grupe sada žive u svim dijelovima zemlje, gdje su ili većina ili manjina, a ponegdje žive u etnički miješanom okruženju.

Ekonomsku uspješnost BiH posljednjih godina karakterizira skroman ekonomski rast od oko 3 % (CBBiH, 2019), visoka, ali sve manja stopa nezaposlenosti od oko 16 % (SEEJGD, 2019), i prilično značajni debalansi u vanjskom sektoru ekonomije (trgovinski deficit je preko 20 % bruto domaćeg proizvoda (BDP)), koji su na sreću djelimično neutralizirani značajnim iznosom doznaka od oko 10 % BDP-a (CBBiH, 2019). Zaposlenost po širokim ekonomskim sektorima (udio zaposlenih starosne dobi 15+) u 2019. godini pokazuje dominaciju uslužnog sektora (50,3 %), zatim slijedi industrija (31,7 %, uključujući građevinarstvo) i poljoprivreda (18,0 %). Što se tiče bruto dodane vrijednosti po agregiranim ekonomskim sektorima, u 2019. godini usluge su činile 55,5 % BDP-a, industrija 23,7 % i poljoprivreda 6,1 % (ETF, 2020). BiH ima vlastitu valutu (Konvertibilna marka - BAM), koja je u potpunosti vezana uz

¹ Interaktivna mapa sa uporednim rezultatima popisa stanovništva 1991. i 2013. godine, uključujući etničku strukturu općina, dostupna je na web stranici Agencije za statistiku BiH: <http://www.statistika.ba/>

² Vrijedno je spomenuti da su etnički identiteti u BiH uglavnom bili građeni na, ili se u velikoj mjeri preklapaju sa, vjerskim identitetima: muslimani se najčešće izjašnjavaju kao Bošnjaci, katolici kao Hrvati, a sljedbenici pravoslavne crkve kao Srbi.

euro, i neovisnu centralnu banku (Centralna banka BiH) koja djeluje prema strogim pravilima valutnog odbora³.

BiH se može klasificirati kao zemlja emigracije. Da bismo bolje razumjeli migracije u BiH, važno je imati na umu utjecaje koji su pokrenuli različite tipove migracijskih tokova nakon Drugog svjetskog rata, a koje karakterizira nekoliko faza. Prva faza uključuje migracije **nakon Drugog svjetskog rata** i do početka 1990-ih; ti su tokovi prepoznati kao ekonomske migracije i odnose se na period kada je BiH bila u sastavu bivše Jugoslavije. Druga faza započela je pojavom **prisilnih migracija tokom rata u BiH (1992. – 1995.)**. Ovo je bio najdramatičniji period u novijoj istoriji zemlje: izgubljeno je oko 100.000 života, a više od polovine stanovništva BiH bilo je prisiljeno emigrirati iz zemlje ili je bilo raseljeno unutar BiH⁴. Ta kretanja su obuhvatila oko 1,2 miliona ljudi koji su napustili zemlju, dok je oko milion građana interno raseljeno (Kadušić i Suljić, 2018). Većina ratnih migranata odabrala je susjedne države kao zemlje prijema. Oko 40 % građana BiH emigriralo je u Srbiju, Crnu Goru, Hrvatsku i Sloveniju između 1992. i 1995. godine, a ove su zemlje, zajedno sa Njemačkom i Austrijom, ugostile 75 % migranata iz BiH (Kadušić i Suljić, 2018)⁵.

Prisilna kretanja povezana sa ratom treba razlikovati od ostalih tradicionalnih vrsta migracija, posebno migracija radne snage. Kada se migracijska statistika analizira u cjelosti, rezultati mogu prikriti složenu prirodu migracijskih tokova i dati varljivu sliku tipičnih karakteristika radnih migranata. Na primjer, Oruč (2009) je ustanovio da su migracije izazvane ratnim sukobom imale karakteristiku samoselekcije međunarodnih migranata. Za one koji su bili obrazovaniji bilo je vjerovatnije da će emigrirati u inostranstvo tokom sukoba, dok su manje obrazovani bili skloni kretati se interno ili ostatu u svojim domovima. Ovo je imalo negativni dugoročni socioekonomski utjecaj na zemlju, što je fenomen kojeg treba dalje istražiti.

Period neposrednih poslijeratnih migracija od 1996. do 2000. godine karakterizirao je masovni povratak (repatrijacija) izbjeglica iz inostranstva i značajan povratak interno raseljenih lica (IDP) svojim domovima. Repatrirano je oko 40 % izbjeglica iz BiH (MHRRBiH, 2006). Ukupno se procjenjuje da se do 2010. gotovo pola miliona ljudi vratilo iz inostranstva i da se ukupno, uključujući interno raseljena lica, više od milion ljudi vratilo u svoje predratne domove (UNHCR, 2004). Prema popisu stanovništva iz 2013. godine, 451.000 građana vratila se kući iz stranih zemalja (Kačapor-Džihić i Oruč, 2012).

Period između 2000. i 2010. godine je bio manje dinamičan u smislu emigracija, a uslovi su uglavnom bili teži i skuplji za preseljenje u zapadnu Evropu. Građanima BiH bila je potrebna viza za ulazak u većinu zemalja EU prije sporazuma o viznim olakšicama i readmisiji između EU i BiH, koji je započeo 2008. godine. Zapravo, podaci iz baze IAB-a o *odljevu mozгова* (IAB, 2020)⁶, koje je objavio Njemački institut za istraživanje zapošljavanja, sugeriraju da je postojao prilično stabilan broj ukupnih emigranata (oko 650.000) iz BiH u 20 zemalja OECD-a tokom perioda 2000.–2010. godine.

Glavni fokus ovog izvještaja je na migracijama tokom perioda 2010.–2020. Ova studija koristi brojne izvore, uključujući novu procjenu emigracija iz BiH za period 2011. – 2019. iz analize kohortnog pristupa, koja je namjenski provedena u svrhu ovog istraživanja i nije prethodno objavljena. U svakom slučaju, to je period kada su se ključni pokretači emigracija promijenili iz potisnih (*'push'*) faktora 1990-ih u faktore

³ Ovaj monetarni aranžman nametnuo je ograničenja za aktivnu upotrebu monetarne politike, ali se pokazao kao uspješan u održavanju stabilnosti cijena.

⁴ Rat u BiH karakterizirale su žestoke borbe, neselektivno granatiranje gradova i mjesta, etničko čišćenje, ubijanje civila i sistematska masovna silovanja (Kadušić i Suljić, 2018).

⁵ Prema Norveškom vijeću za izbjeglice, oko 1,3 miliona ljudi bilo je prisiljeno napustiti zemlju: 500.000 je pobjeglo u susjedne zemlje, a oko 700.000 u zapadnoevropske zemlje (od toga 350.000 u Njemačku) (citirano u Kadušić i Suljić, 2018).

⁶ Više informacija o ovom skupu podataka dostupno je u Sekciji 4.

privlačenja emigranata (*'pull'*) (Halilovich i dr., 2018), dok su negativne percepcije opće političke i ekonomske situacije u BiH postale bitni faktori pojačanih težnji za emigracijom u poređenju sa individualnim karakteristikama koje su dominirale ranije (Čičić, 2019).

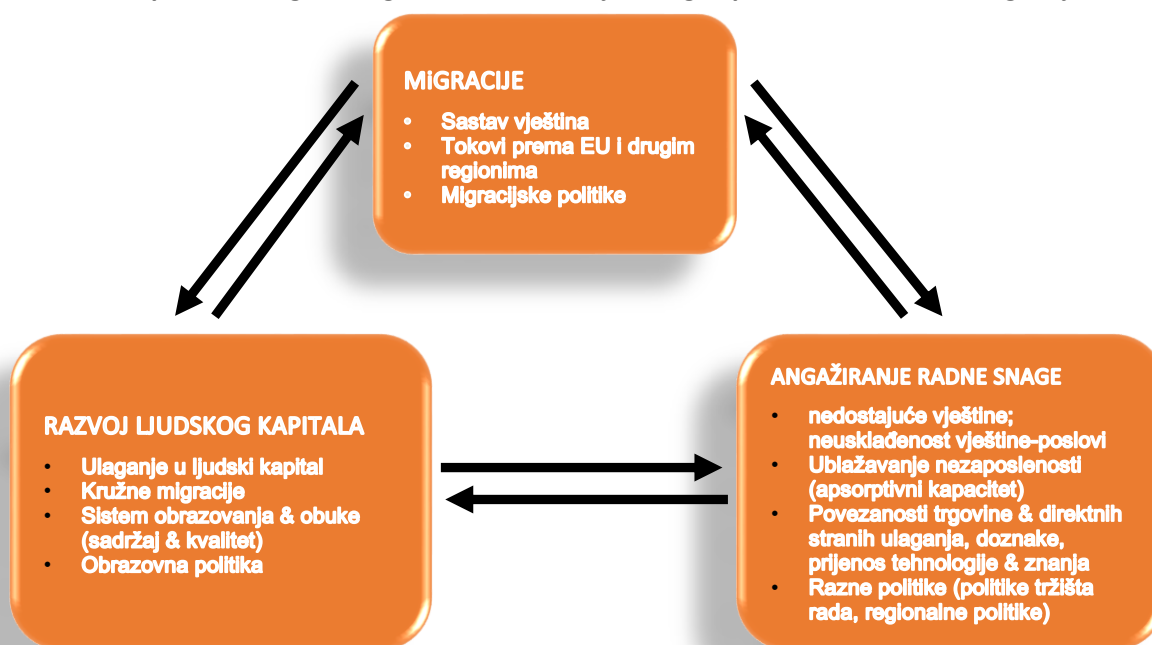
Visoki nivo emigracija tokom proteklih nekoliko decenija utjecao je na demografsku strukturu zemlje. Savremenu demografsku sliku u BiH karakterizira negativan prirodni prirast stanovništva, što je kontinuirani fenomen od 2009. godine (ASBiH, 2020). Dinamički posmatrano, prirodni prirast pokazuje rastući negativan trend (od -0,1 osobe na 1.000 stanovnika u 2009. na -3,0 u 2019.). To je direktna posljedica rata u BiH i demografskih promjena, što je kombinirano i nadopunjeno negativnim saldom neto migracija u poslijeratnom periodu (Čičić, 2019). Svi ovi kumulativni efekti doveli su do smanjenja broja stanovnika u zemlji. Na osnovu podataka Ankete o radnoj snazi, Agencija za statistiku BiH (2018) procjenjuje da bi broj stanovnika mogao pasti na 2,7 miliona u 2018. godini⁷.

Efekti visokih emigracija iz BiH na domaće tržište rada i dalje su nedovoljno istraženi, iako je jasno da se radno sposobno stanovništvo smanjuje, što ide paralelno s većom zaposlenošću i nižim stopama nezaposlenosti, ali i sve većim brojem penzionera. U ovom socioekonomskom okruženju neregistrirana ekonomija još uvijek igra važnu ulogu, dok efikasnost javnih institucija ostaje slaba i predstavlja jedan od razloga za visoke namjere za emigriranjem. Svrha ove studije o BiH je **istražiti emigracije, razvoj ljudskog kapitala i angažiranost radne snage tokom protekle decenije**, jer su ovo međusobno povezani savremeni izazovi za bh. društvo (Slika 1). Ovaj izvještaj ne obuhvata pitanja privremenih imigracija i izbjeglica o kojima se nedavno izvještavalo u medijima; ove migracije su izvan okvira istraživanja predmetne analize⁸.

⁷ http://www.bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2018/LAB_00_2018_Y1_0_BS.pdf

⁸ Od početka 2018. godine, gotovo 70.000 izbjeglica i migranata stiglo je u BiH migracijskom rutom Zapadnog Balkana. Prema Ujedinjenim narodima, u zemlji trenutno ima oko 8.000 izbjeglica i migranata. Humanitarna kriza nedavno je postala stvarnost i kao rezultat toga, EU je pružila hitnu pomoć i apelirala na vlasti da identificiraju odgovarajuće smještajne kapacitete. Vidjeti [Bosnia and Herzegovina | European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations \(europa.eu\)](#).

Slika 1. Šematski prikaz triangularnog odnosa između ljudskog kapitala, tržišta rada i migracija

Izvor: wiiw.

Izveštaj je organiziran na slijedeći način. Sekcija 2 razmatra osnovne činjenice o migracijskim trendovima i politikama, dok Sekcija 3 istražuje tržište rada u BiH i njegovu potencijalnu vezu s migracijama. Sekcija 4 analizira ljudski kapital i njegov odnos prema migracijama, dok Sekcija 5 daje preliminarnu procjenu utjecaja pandemije COVID-19 na migracije, tržište rada i razvoj ljudskog kapitala u BiH. Završni dio ukratko predstavlja glavne zaključke studije i implikacije za politiku koje slijede iz ovog izvještaja.

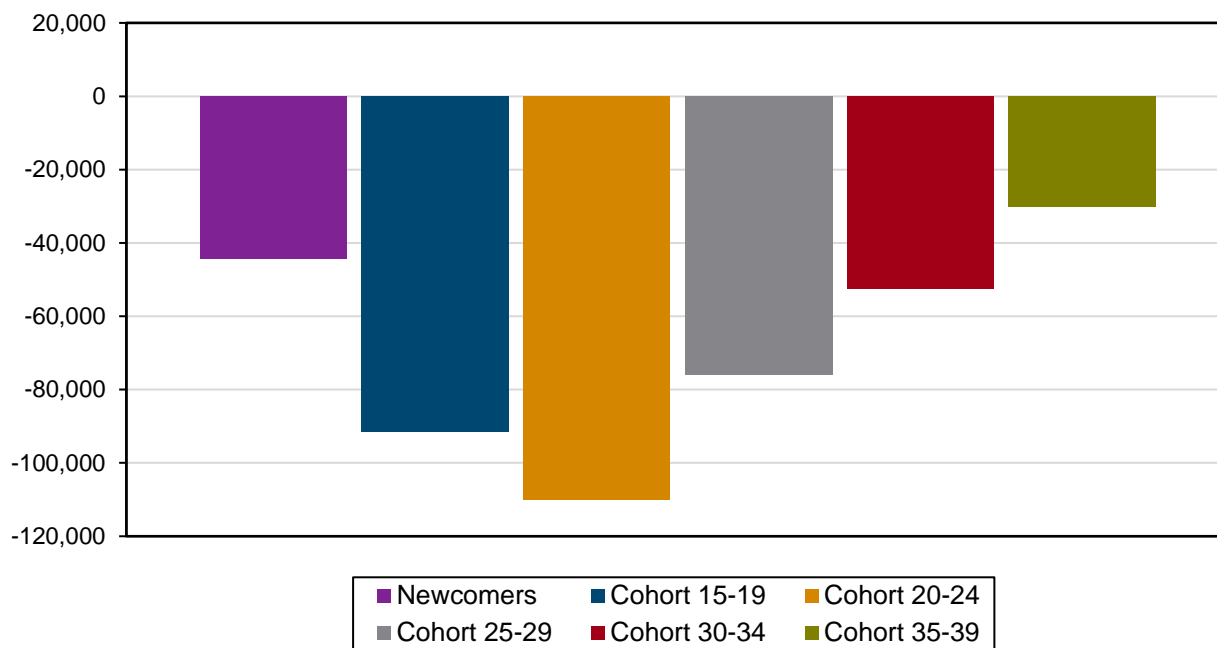
2. Osnovni podaci o migracijskim trendovima i politikama u BiH

Statistika koju prikupljaju institucije u BiH prilično je limitirana kada su u pitanju potrebe dubljih analiza migracija s obzirom da nadležna ministarstva izvještavaju godišnje podatke o onim emigrantima koji su izgubili svoj status prebivališta u BiH⁹. Na primjer, 4.044 emigranta iz BiH izgubilo je status prebivališta u 2019. godini, sa sličnim brojkama u prethodnim godinama (MSBiH, 2019, 2020). Kako mnoge države odredišta dopuštaju dvojno državljanstvo građanima BiH, migracijska statistika je izazov i ove su brojke definitivno podcijenjene. Stoga se za potrebe ove studije koriste i drugi dostupni međunarodni izvori (Ujedinjeni narodi, Eurostat, IAB, LFS), dok namjenska kohortna analiza koju koristimo u studiji (Leitner, 2021) procjenjuje neto emigracijski saldo za BiH i obuhvaća proteklu deceniju.

⁹ MSBiH (2020, str. 64): 'Što se tiče broja osoba koje se godišnje iseljavaju iz BiH, jedini podaci koji se mogu koristiti kao statistika iseljavanja po godinama su podaci o broju osoba koje su objavljene iz Registra prebivališta i boravišta Bosne i Hercegovine radi useljenja u druge države, a koji vodi Agencija za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu podataka Bosne i Hercegovine.'

Kohortna analiza Leitnerove (2021) za period 2011. - 2019. – zasnovana na podacima Ankete o radnoj snazi (LFS) i neto migracijama po kohortama, kako je objašnjeno u Prilogu 1 - procjenjuje ukupan negativni migracijski saldo od preko 400.000 osoba u BiH (za starosne grupe koje su bile između 15 i 39 godina u 2011. godini), ili oko 13 % trenutne populacije (Slika 2)¹⁰. Ovi brojevi su dosta konzistentni postojećim procjenama promjena stanovništva u BiH za isti period koje su ranije predstavljene (ASBiH, 2018).

Slika 2: Neto migracije po kohorti (kumulativno 2011. – 2019.)

Napomena: starosne grupe odnose se na starost na početku perioda analize. 'Novopridošle osobe' (newcomers) se odnose na novu grupu mladih osoba starosti 15 godina koje ulaze u anketnu populaciju. Izvor: Leitner (2021) na osnovu podataka LFS koje je dostavila Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (ASBiH).

Sve starosne grupe bilježile su značajnu neto emigraciju u periodu od 2011. do 2019. godine, sa najvećim brojem pojedinaca starosti od 20 do 24 godine (Slika 2). Drugo i treće mjesto su također mlade kohorte (15–19 odnosno 25–29 godina), što implicira da je BiH u posljednjoj deceniji gubila svoje mlade i produktivne generacije. Ovi emigracijski ishodi mogu se povezati sa emigracijskim težnjama zabilježenim u anketama Razvojnog programa Ujedinjenih naroda (UNDP) BiH (2002. – 2010.)¹¹ prije ovog perioda. Pomenute ankete sugerirale su mnogo veće namjere za emigriranje među mladim

¹⁰ Za više informacija vidjeti Leitner (2021).

¹¹ Kako ćemo se osvrnuti na ove ankete na različitim mjestima u studiji, vrijedno je spomenuti da je seriju kvartalnih anekta provela profesionalna agencija a podaci su prikupljeni za projekt UNDP-a u BiH 'Sistem ranog upozoravanja' tokom perioda 2002.–2010. (UNDP BiH, 2002–2010). Prikupljeno je trideset valova podataka, što je rezultiralo sa preko 54.000 obzervacija (u prosjeku 1800 pojedinaca po anketi). Uzorak je reprezentativan za entitete u BiH, regione, općine, etničke grupe, spolove i urbana/ruralna područja. Jedinstvena karakteristika ove baze podataka jeste da je osmišljena da obuhvati socioekonomske karakteristike ispitanika, uključujući njihove namjere da napuste zemlju, ili, preciznije, odrasle članove stanovništva koji su izrazili spremnost da migriraju van BiH.

ispitanicima (18–35 naspram onih 36 godina ili više)¹² u to vrijeme, što se čini da je bio dobar prediktor onoga što će se dogoditi u narednim godinama.

Emigracije u EU i region Zapadnog Balkana

Dobar pokazatelj migracijskih tokova za period 2010.–2019. može se utvrditi analizom podataka Eurostata o **boravišnim dozvolama izdatim građanima BiH u EU**, najatraktivnijem regionu za trenutne emigrante (Čičić, 2019). U posmatranom periodu postoji jasan trend povećanja, sa porastom od 11.000 na 56.000 izdatih dozvola godišnje (Tabela 1). Te su dozvole prvenstveno izdate u Austriji, Hrvatskoj, Njemačkoj i Sloveniji, što je zajedno činilo preko 90 % svih dozvola. Ako napravimo razliku između starih država članica EU (stare države članice prije 2004.) i novih država članica EU (nove države članice od 2004. ili kasnije), stare države članice su prije jedne decenije preovladavale po izdavanju dozvola, ali nakon ulaska Hrvatske u EU to se mijenja tako da su nove države članice (tj. Hrvatska i Slovenija) sada dominantnije (Tabela 1).

Tabela 1: Zemlje glavnog odredišta u EU (ukupan broj prvih dozvola, u hiljadama)

ZEMLJE	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
EU 28 ukupno	11 013	11 718	14 856	16 440	18 688	19 934	26 395	36 365	53 762	56 039
Njemačka	1 279	1 462	3 450	4 036	5 347	5 257	9 461	12 461	16 523	15 198
Hrvatska	:	:	:	1 284	1 002	866	2 382	5 526	12 996	18 307
Italija	3 226	1 908	1 920	1 689	1 402	1 556	1 040	952	976	721
Austrija	1 703	2 459	3 077	3 603	4 057	4 520	4 060	3 350	3 504	3 165
Slovenija	2 328	3 446	3 581	3 064	4 369	4 861	6 330	10 414	15 714	14 878
Švedska	674	719	869	780	762	768	809	1 085	1 094	1 019
Ostale EU 22	1 803	1 724	1 959	1 984	1 749	2 106	2 313	2 577	2 955	2 751
OMS ukupno	8 463	8 055	10 691	11 592	12 843	13 340	16 677	19 349	23 362	21 316
NMS ukupno	2 550	3 663	4 165	4 848	5 845	6 594	9 718	17 016	30 400	34 723

Izvor: Eurostat, 2020a

Oko 60 % dozvola izdato je u svrhu rada. Nekih 5 % dozvola odobreno je za podršku obrazovanju građana, dok je oko 30 % zbog porodičnih razloga, a preostali udio su druge svrhe¹³ (Eurostat, 2020a). Ovi podaci sugeriraju da je svrha emigracija heterogena. Što se tiče dužine boravka, preko 50 % bile su dozvole na periode duže od jedne godine. Trećina je bila za dozvole od 6 do 11 mjeseci, a ostatak za dozvole od 3 do 5 mjeseci (Eurostat, 2020a). Takva struktura boravišnih dozvola sugerira da bi 50 % kratkoročnih dozvola (manje od godinu dana) moglo obuhvatiti privremene, sezonske i kružne migrante. Dakle, emigracije iz BiH nisu nužno trajne, nego mogu biti kratkoročne, karakterizirane dinamikom koja bi mogla donijeti i određene pozitivne koristi za BiH. Konačno, ako pogledamo promjene između 2010. i 2019. godine, broj odobrenih dozvola za porodične, obrazovne i druge svrhe povećao se trostruko. Broj izdatih dozvola za plaćene djelatnosti povećao se deset puta u ovom periodu, što ukazuje na mnogo veći relativni porast u ovoj kategoriji nego što je to za porodične, obrazovne i druge namjene. Takve promjene u svrhama izdatih dozvola ukazuju na veći porast broja radnih migranata sa motivima zarade.

¹² 68 % mlađih ispitanika (starosti od 18 do 35 godina) izvijestilo je o namjerama trajne migracije, u poređenju sa 33 % kod starijih ispitanika (36 godina i više). Rezultate ove ankete objavio je Efendic (2016).

¹³ Što se tiče obrazovanja građana BiH u inostranstvu, ovo bi moglo biti podcijenjeno u brojcima za "obrazovne svrhe", jer bi oni koji emigriraju iz "porodičnih razloga", na primjer, mogli pohađati programe obrazovanja/obuke dok su u inostranstvu. Ova mogućnost se ne može isključiti.

Ukupno, preko 250.000 prvih dozvola odobreno je u EU građanima iz BiH u periodu od 2010. do 2019. godine. Međutim, migracijski tokovi bi mogli biti veći, jer uključuju tokove ne samo prema EU, već i prema regionu Zapadnog Balkana i ostatku svijeta. Štaviše, ove dozvole ne objašnjavaju nužno konačnu svrhu migracija, jer se većina migranata seli kao odgovor na ekonomske poticaje, čak i ako podaci o vrsti ulazne dozvole upućuju na nešto drugo (Svjetska banka, 2019b). Studija sa početka ovog perioda autora Zwagera i Gressmanna (2010)¹⁴ o emigrantima iz BiH došla je do sličnog zaključka. Ovi autori su ustanovili da se migracije iz BiH uglavnom sastoje od onih iz ekonomski najaktivnijeg dijela stanovništva te da su mnogi migranti regulirali svoj status u zemljama odredišta, uključujući dobivanje boravišnih i radnih dozvola. Glavni sektori zapošljavanja ovih migranata u zemljama odredišta bili su građevinarstvo, turizam/usluge i proizvodnja, ali sa značajnim brojem onih koji su radili na rukovodećim pozicijama. Veliki broj ovih migranata imao je osiguran posao u zemlji odredišta prije migracije, uglavnom kao rezultat korištenja migrantskih mreža.

Geografski posmatrano, **najveće učešće emigranta iz svih faza migracija registrirano je u dvije susjedne zemlje, Hrvatskoj i Srbiji** (oko 370.000 odnosno 340.000); slijede Njemačka, Austrija i SAD (sa oko 290.000, 180.000 odnosno 140.000) (MSBiH, 2020). Iako su ove unutarregionalne migracije dominirale u prošlosti i bile povezane sa ratom u BiH, kada su se brojne izbjeglice naselile u Hrvatskoj i Srbiji, zemlje EU sada su postale primarni izbor za većinu radnih migranata (Mara i dr., 2019). Kako su se migracijske politike zemalja odredišta koje su najatraktivnije za migrante iz BiH - poput Njemačke i Austrije - promijenile u pravcu da su učinile useljavanje lakšim i integraciju u njihova društva i tržišta rada fleksibilnijim (Čičić, 2019), očekuje se da će više stanovništva sa srednjim obrazovanjem migrirati u narednim godinama kao rezultat ovih stimulativnih faktora.

Institucionalni kontekst migracija

Ministarstvo sigurnosti BiH (MSBiH) (2014) izvijestilo je da se preko 65.000 građana BiH odreklo svog državljanstva između 1998. i 2014. godine, dok je taj broj za proteklih pet godina oko 20.000 (MSBiH, 2014-2019¹⁵). Iako neke zapadnoevropske zemlje, uključujući Njemačku i Austriju, ne dopuštaju **dvojno državljanstvo**, čini se da to ne utječe na namjere emigriranja, niti na popularnost ovih zemalja, koje su i dalje odredišta na koja većina potencijalnih migranata iz BiH teži emigrirati. Zaista, preko 50 % ispitanika u BiH sa namjerama za emigriranjem u anketi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine iz 2019. godine (ANUBiH, 2019)¹⁶ odabralo je ove zemlje EU kao svoja željena odredišta.

Ipak, MSBiH (2020) izvještava da najveći broj emigranata iz BiH koji su stekli državljanstvo zemlje domaćina još uvijek posjeduje i državljanstvo BiH. Iako je najveći broj **odrečenih državljanstava** u 2019. godini bio za Njemačku (1.917) i Austriju (1.232), velika većina emigranata iz BiH, čak i u tim zemljama, još uvijek posjeduje državljanstvo BiH, unatoč ispunjavanju potrebnih uslova za odricanje od državljanstva (MSBiH, 2020). Konačno, BiH ima sporazum o dvojnog državljanstvu sa dvije susjedne zemlje, Hrvatskom i Srbijom, što bi mogao biti faktor koji stimulira migracije, kako unutar regiona, tako i

¹⁴ Autori su koristili anketu velikog obima od 1.216 dugoročnih migranata iz BiH. Ista je provedena od decembra 2009. do januara 2010. Ovaj period je odabran kako bi se dobio reprezentativan uzorak među visokim brojem dugoročnih migranata koji se vraćaju u BiH tokom tradicionalne sezone praznika.

¹⁵ Ti su podaci dostupni konkretno za svaku godinu u izvještajima o migracijskom profilu BiH koje je objavilo MSBiH.

¹⁶ Kako ćemo ovu anketu koristiti na više mjesta u izvještaju, vrijedi spomenuti da je bila dio projekta usmjerenog na emigraciju iz BiH, koji je provodila Akademija nauka i umjetnosti BiH 2019. godine. Isti je doveo do objavljivanja 'Studije o emigracijama - Bosna i Hercegovina':

<https://publications.anubih.ba/bitstream/handle/123456789/711/Studija%20o%20emigracijama%20BOSNA%20i%20HERCEGOVINA.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Anketu je provela profesionalna istraživačka agencija. U anketi je korišten reprezentativni uzorak i kombinacija direktnih intervjua (jedna trećina) i ličnih intervjua uz pomoć kompjutera (dvije trećine) na uzorku od 2.028 ispitanika. Učesnici su bili u starosnoj grupi 18+.

prema EU. To je zato što su bosanski Hrvati (ne isključujući činjenicu da bi pripadnici drugih etničkih grupa također mogli iskoristiti ovu priliku) često dobili hrvatsko državljanstvo i mogu iskoristiti prednosti članstva Hrvatske u EU. Slično tome, dvojno državljanstvo olakšava unutarregionalne migracije onima koji imaju državljanstvo Srbije.

Sporazum o viznim olakšicama i readmisiji između EU i BiH koji se počeo provoditi u januaru 2008. godine olakšao je putovanje u EU i poboljšao razne vrste mobilnosti, posebno one povezane sa dijasporom BiH, koja, kao što je već spomenuto, čini preko 50 % trenutne populacije. Poboljšana putna infrastruktura i nove mogućnosti zračnog prometa (npr. čarter letovi sa nekoliko aerodroma u BiH) do brojnih mjesta u zapadnoj Evropi sa značajnim zajednicama dijaspore dodatno su povećali putovanja tokom vremena, uključujući porodične posjete, ali i direktan pristup i informacije iz prve ruke o tržištima rada, stambenim pitanjima i različitim vrstama profesionalnih prilika u inostranstvu. Smatramo da su sve ove okolnosti učinile emigracije iz BiH predvidljivijim, opipljivijim i lakšim, te u izvjesnoj mjeri povećale emigracije u drugoj deceniji 2000-ih, jer se emigracije iz BiH u velikoj mjeri oslanjaju na migracijske mreže van BiH (de Zwager i Gressmann, 2010; Halilovich i dr., 2018).

Raznolikost migracija – povratne, privremene i kružne migracije

Nema raspoloživih i organiziranih podataka o povratnim, kružnim i privremenim migracijama iz i u BiH. Međutim, korisni pokazatelji mogu se dobiti iz različitih izvora, a oni sugeriraju da se ove vrste migracija ne trebaju ignorirati. Prema izvještaju MSBiH (2020), broj dobrovoljnih povrataka u BiH prilično je nizak i iznosi 1.690 osoba u periodu od 2010. do 2019. godine. Analiza podataka po zemljama iz kojih su se državljani BiH dobrovoljno vratili uz pomoć Međunarodne organizacije za migracije (IOM) pokazuje da najveći broj povratnika u ovom periodu je bio iz Njemačke (42 %), Holandije (18 %) i Švicarske (13 %). Većina njih su bile mlađe osobe, budući da je 87 % bilo mlađe od 35 godina, a muškaraca je bilo neznatno više nego žena.

Međutim, drugi izvještaji ukazuju da bi broj ljudi koji su se vratili u BiH mogao biti veći. Na primjer, broj građana BiH koji su napustili Njemačku u periodu 2016. - 2018. (39.330) predstavlja preko 50 % procijenjenog broja onih koji su dobili dozvole boravka u Njemačkoj (75.144). Mnogi lokalni i regionalni mediji i internetski portali¹⁷ izvijestili su o ovim indikatorima na osnovu statističkih izvještaja njemačkog Saveznog ureda za migracije i izbjeglice¹⁸ (Čičić, 2019). Ovo pokazuje da su migracije u BiH dinamičnije i raznovrsnije nego što stvarni statistički podaci mogu obuhvatiti, što uključuje kružne ali i povratne migracije; to je sličan trend koji je identificiran u cijeloj jugoistočnoj Evropi (Zbinden i dr., 2016).

Ako geografski posmatramo privremene i kružne migracije, postoje dokazi da se veći dio ovih migracija događao sa susjednim zemljama. Jezik nije prepreka za manje obrazovane, dok zajednička istorija, pa čak i mreže koje datiraju iz bivšeg jugoslavenskog perioda, još uvijek mogu olakšati privremene migracije. Zapravo, indikatori o radnim dozvolama koje su vlasti susjednih zemalja izdale radnicima iz BiH pokazuju **da postoji značajan obim migracija u zemlje bivše Jugoslavije**. Najpopularnija odredišta za ove radnike su Slovenija i Hrvatska (Tabela 1), ali postoje i naznake da u Srbiji i Crnoj Gori ima veliki broj radnika po ovom osnovu.

Međutim, procjene migracija u Hrvatsku i Crnu Goru vjerovatno su podcijenjene, posebno u pogledu kružnih migracija, jer veliki broj privremenih radnika u građevinskom i turističkom sektoru radi u ove dvije

¹⁷ Na primjer, <https://www.nezavisne.com/novosti/drustvo/Za-dvije-godine-u-Njemacku-otislo-50000-gradjana-BiH-vratilo-se-28000/519284>; <https://www.vecernji.hr/vijesti/u-njemacku-iz-hrvatske-u-dvije-godine-iselilo-vise-od-110-000-ljudi-1296361>; https://www.biznisinfo.ba/evo-koliko-je-ljudi-iz-bih-otislo-u-njemacku-za-dvije-godine/?fbclid=IwAR3cfiwFtJ6I33Qm8x8qvlA9_JeAVgktyJRM_v1BplfufzS6PInfxpKoTg

¹⁸ www.bamf.de

zemlje tokom ljetne sezone, a zatim se vraća u BiH (Kačapor-Džihić i Oruč, 2012). Primjerice, Unsko-sanski kanton je geografski blizu Hrvatske i Slovenije, tako da tradicionalno bilježi visoke stope migracija radne snage u ove dvije zemlje. Postoje i dokazi o značajnom migriranju iz regiona Foča u Vojvodinu u Srbiji. Zahvaljujući tome što je blizu Srbije i Crne Gore, Foča također bilježi značajne sezonske privremene migracije, uglavnom građevinskih i turističkih radnika u Crnu Goru, i zbog poslova branja voća u Srbiji. Ti migranti vrlo često nisu zabilježeni u brojkama o radnim dozvolama, jer obje zemlje imaju veliki neformalni sektor, a mnogi radnici iz BiH su upravo zaposleni bez ugovora¹⁹.

Naznaka potencijalnih privremenih i kružnih migracija u budućnosti može se naći u podacima ankete ANUBiH (2019), prema kojoj je oko 24 % ispitanika izrazilo želju za privremenom migracijom iz BiH. Ovi procenti su vrlo slični za muškarce i žene (24 % naspram 23 %), ali se razlikuju prema starosnim kategorijama, s tim da su mlađi ispitanici (18-29 godina) u prosjeku spremniji na migraciju (35 %) od onih u starijim starosnim grupama²⁰. Uzimajući u obzir nivo obrazovanja, neznatno je veća namjera privremenog iseljavanja među visokoobrazovanim (25 %) nego među srednje i niskoobrazovanim ispitanicima (23 %).

Namjere za migriranje, vladin odgovor i politike

Vladin sektor u zemlji prepoznao je izazove koje predstavljaju emigracije²¹ i kontinuirano visoke namjere za emigracijom stanovništva BiH. Međutim, **nedostaje sveobuhvatan okvir politika koji je direktno usmjeren na ove izazove**; tačnije, mogu se identificirati djelimične i fragmentirane politike o migracijama, kao i raznovrsne indirektno politike. Većina trenutnih mjera bavi se izazovima zapošljavanja, posebno među mladom generacijom, ponekad i podrškom za obrazovanje ili stambenim pitanjima. Te mjere postoje na različitim institucionalnim nivoima. Na primjer, na državnom nivou Agencija za rad i zapošljavanje BiH saraduje sa agencijama, institucijama i međunarodnim organizacijama odgovornim za pitanja koja se tiču zapošljavanja i pokreće međunarodne sporazume vezane za zapošljavanje koji poboljšavaju uslove za (privremene) migracije radne snage pružajući vrijedne informacije i institucionalnu podršku.

Na entitetskom nivou postoje politike i projekti osmišljeni da poboljšaju izgleda na tržištu rada poticanjem novog zapošljavanja (npr. „Pronađi svog poslodavca“, „Obuka za posao“, „Program sufinansiranja samozapošljavanja - START UP 2020“ u FBiH; „Obuka, prekvalifikacija i dodatne kvalifikacije“, „Finansiranje zapošljavanja mladih bez radnog iskustva i sa visokim i srednjim stručnim obrazovanjem“, „Podrška zapošljavanju i samozapošljavanju“ u RS-u²²), posebno za mlade i one koji su u ranjivim

¹⁹ Na primjer, procjene hrvatskih sindikata pokazuju da je u proteklih 10 godina oko 30.000 građana BiH ilegalno radilo u Hrvatskoj tokom turističke sezone: <http://ba.n1info.com/Vijesti/a354894/Desetine-hiljada-radnika-iz-BiH-na-crno-u-Hrvatskoj.html>

²⁰ Procenti za starije starosne grupe su: starost 30–39 godina, 24 %; starost 40-54, 23 %; starost 55–65, 13 % (Čičić, 2019, str. 51).

²¹ Na primjer, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Odjel za dijasporu, pokrenulo je niz projekata usmjerenih na migracije (<https://dijaspora.mhrr.gov.ba/category/uspjesne-price/>); vlada FBiH podržala je nedavnu studiju o emigraciji iz BiH, koju je ANUBiH proveo 2019. godine (<https://publications.anubih.ba>); a Ministarstvo obrazovanja, nauke i mladih Kantona Sarajevo podržalo je nekoliko istraživačkih projekata o migracijama (<https://mon.ks.gov.ba>).

²² Riječ je o programima koje vode Zavod za zapošljavanje FBiH (<http://www.fzzz.ba/>) odnosno RS (<http://www.zzzrs.net/index.php/>), a oni su po svojoj strukturi i namjerama prilično slični. Na primjer, program 'Pronađi svog poslodavca' u 2020. godini usmjeren je na nezaposlene osobe, sa posebnim akcentom na najugroženije grupe u FBiH - mlade, žene i one koji su dugoročno nezaposleni ili nezaposlenima koji su stariji od 40 godina, itd. Ako budu odabrani, učesnici imaju šest mjeseci da pronađu poslodavca koji će ih zaposliti i primati subvenciju u obliku doprinosa na mjesečnu platu do 500 KM (250 EUR) za šestomjesečni period. Program je osigurao finansiranje za 13.000 učesnika. Slično tome, 'Finansiranje zapošljavanja mladih bez radnog iskustva i sa visokim i srednjim stručnim obrazovanjem' je program koji provodi RS sa osiguranim finansijskim sredstvima za preko 600 učesnika, od kojih bi većina trebala primati doprinos za platu u iznosu od oko 550 KM mjesečno (275 EUR).

kategorijama, za koje je također više vjerovatnije da će emigrirati. Neke politike postoje na kantonalnom nivou, poput Kantona Sarajevo, gdje su se mladi parovi mogli prijaviti za subvenciju na osnovu javnog poziva²³ (oko 5.000 EUR u 2019. i 3.500 EUR u 2020.) za podršku kupovini prvog stana ili kuće. Čak i općine često izdvajaju sredstva iz svog budžeta za podršku za zapošljavanje mlade radne snage, onih u ranjivim grupama, studenata i nezaposlenih općenito. U novije vrijeme nije bilo vidljivih politika koje se odnose na vanjsku trgovinu i strana direktna ulaganja (FDI) kojima je cilj utjecati na migracije iz BiH.

Institucionalna pažnja prema dijaspori BiH primarno je usmjerena preko Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH (MHRRBiH), koje ima Ured za iseljništvo²⁴. Ova institucija je aktivna u **poticanju dijaspore BiH da podrži lokalni razvoj**, što ostaje važna vladina politika koja bi mogla poboljšati socioekonomsko okruženje u zemlji. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH pokrenulo je niz projekata - poput Interaktivnog portala za dijasporu BiH²⁵ i projekta Dijaspore za razvoj (D4D)²⁶ – koji imaju za cilj potaknuti članove dijaspore BiH da se vrate, investiraju i prenesu svoja znanja i vještine natrag u BiH. Ipak, glavni izazov u trenutnom institucionalnom okruženju jeste kako koordinirati i razviti efikasne migracijske politike.

Vladine politike koje bi se trebale baviti izazovima migracija dale su ograničene rezultate, uglavnom zbog skromnog finansiranja i kao rezultat toga su nedovoljno efikasne da strukturno promijene ili migracije, ili namjere za migriranjem u inostranstvo. Povjerenje u državne institucije i kredibilitet njihovih politika prilično su niski, posebno među bivšim migrantima (Williams i Efendic, 2019), a **državne vlasti trebaju učiniti mnogo više kako bi poslale pozitivne signale tržištu rada i pojedincima koji namjeravaju da napuste zemlju**, čak i kada učestvuju na tržištu rada kao zaposleni.

Namjere za emigriranjem ostale su visoke tokom protekle dvije decenije, što potvrđuju dvije ankete provedene u tom periodu. Godišnje ankete UNDP-ovog Sistema ranog upozoravanja obuhvaćaju period 2002. – 2010. (UNDPBiH, 2002 – 2010), dok ANUBiH (2019) daje novije podatke iz 2019. godine. Oba izvora ukazuju na to da relativno visok procenat stanovništva ima namjere emigriranja, uključujući prosjek od 45 % onih koji teže trajnom iseljavanju tokom perioda 2002. – 2010. (UNDPBiH, 2002–2010) i 34 % u 2019. (ANUBiH, 2019). Uočavamo da je došlo do smanjenja namjera za trajno emigriranje, a ovo bi moglo odražavati efekat emigracija koje su se dogodile tokom posmatranog perioda (zaista, ovo je u skladu sa projekcijom Leitnerove, 2021, koja je predstavljena u ovom izvještaju). Međutim, sigurno da neće svih 34 % učesnika ankete iz 2019. godine na kraju trajno napustiti zemlju, jer ista anketa sugerira da oko 40 % ovih potencijalnih emigranata aktivno radi na svom migracionom planu. Stoga možemo zaključiti da oko **15 % građana ima namjere za emigriranjem i plan kako to uraditi, što ukazuje na trenutni emigracijski potencijal**. Ovi se podaci ne razlikuju strukturno između dva entiteta u BiH, što upućuje na vrlo slične ishode na entitetskom nivou.

Migracije i dijaspora

Dijaspore BiH u Evropi je velika zajednica (Valenta i Ramet, 2011). Podaci ukazuju na to da su njeni pripadnici često bolje obrazovani od domaće populacije i dobro integrirani u društva svojih domaćina. Suprotno tome, prema Domazetu i dr. (2020), migranti iz BiH u bivšim jugoslavenskim zemljama

²³ <https://mpz.ks.gov.ba/aktuelno/konkursijavni-pozivi/javni-poziv-za-subvencioniranje-rjesavanja-stambenog-pitanja-mladih-2>

²⁴ Broj institucija koje bi se ovdje mogle spomenuti kao odgovorne za različita pitanja migracija i dijaspore je mnogo duži, uključujući Ministarstvo vanjskih poslova, Ministarstvo sigurnosti, Ministarstvo civilnih poslova, Ministarstvo pravosuđa i Direkciju za evropske integracije. Postoje i brojne organizacije i udruženja dijaspore. Pregled ovih ključnih institucija dostupan je u radu Efendic i dr. (2014).

²⁵ <https://dijaspore.mhrr.gov.ba/>

²⁶ <https://www.qfmd.org/pfp/ppd/5526>

(Slovenija, Hrvatska i Srbija) osjećaju se manje integriranim u ova društva od onih u drugim evropskim ili trećim zemljama (Australija, Kanada i SAD). Iako kulturne i jezičke razlike između BiH i ovih zemalja nisu značajne²⁷, čini se da to nije prednost u smislu bolje integracije u ova društva.

Emigranti iz BiH imaju dobro razvijen ljudski, finansijski i društveni kapital, koji bi trebao biti atraktivan u smislu potencijalnih koristi za BiH. Empirijski dokazi sugeriraju da su kapaciteti dijaspore u Evropi nedovoljno iskorišten resurs ekonomskog i društvenog razvoja (Williams, 2019). Na primjer, IASCI/IOM (2010) izvještava da iako 32 % emigranata planira investirati u BiH, ovaj potencijal ostaje uglavnom neiskorišten (samo 6 % ispitanika je investiralo prije nego što je učestvovalo u anketi). Ukupne doznake koje su pripadnici dijaspore poslali u BiH su važan doprinos domaćoj ekonomiji. Otprilike 40 % tih doznaka dolazi iz Njemačke i Austrije (MSBiH, 2020). U svojoj studiji o emigracijama Domazet i dr. (2020) navode da oko 60 % novčanih transfera poslanih u BiH završi kao pomoć užoj porodici. Ekonomske doprinose (potrošnju) dijaspore BiH tokom sezone godišnjih odmora (ljeta) je teško procijeniti, ali ih ne treba zanemariti jer potpomažu kratkoročna povećanja BDP-a svake godine.

Pripadnici bh. dijaspore osjećaju snažnu emocionalnu vezanost prema matičnoj zemlji i želju da pomognu njenom budućem razvoju (npr. Valenta i Ramet, 2011; Halilovich, 2013; Ibričević, 2019; Halilovich i dr., 2018; Čičić, 2019; Domazet i dr., 2020). Zahvaljujući širokoj dostupnosti informacione i komunikacione tehnologije, pripadnici bh. dijaspore često su u kontaktu sa porodicom i prijateljima (Efendić i dr., 2014), koji se također oslanjaju na mreže dijaspore kako bi saznali o mogućnostima zaposlenja i stanovanja te kako bi dobili ostale relevantne informacije iz inostranstva (Waxman i Čolić-Peisker, 2005). Dimova i Wolff (2015) i Čičić (2019) navode da **porodice koje primaju doznake pokazuju višu vjerovatnost intencije da napuste zemlju**, sugerirajući da doznake djeluju kao faktor privlačenja, ali i kao potencijalni izvor finansiranja budućih emigracija. To je ambivalentnost doznaka: s jedne strane, dobrodošle su jer povećavaju domaću potrošnju, iako ne investicije u značajnijoj mjeri (Domazet i dr., 2020); s druge strane, mogu se koristiti kao finansijski instrument za podršku emigracija iz zemlje.

²⁷ To se posebno odnosi na to kada bosanski Srbi emigriraju u Srbiju ili bosanski Hrvati u Hrvatsku, jer ne samo da jezik nije problem, već se i vjera, tradicije i običaji često preklapaju. Čak i u slučaju kada druge etničke grupe emigriraju u ove susjedne zemlje, jezik nije prepreka, dok su etničke i vjerske razlike stvari koje su poznate susjednim društvima.

3. Angažiranje radne snage i migracije u BiH

Institucije tržišta rada odgovorne za provedbu politika tržišta rada i zapošljavanja u BiH su prilično decentralizirane i fragmentirane. Različite relevantne institucije mogu se identificirati na svim administrativnim nivoima, uključujući Agenciju za rad i zapošljavanje BiH na državnom nivou, Zavode za zapošljavanje u FBiH i RS, službe za zapošljavanje na kantonalnom nivou u FBiH i biroe za zapošljavanje na općinskom nivou. Tržište rada u BiH i dalje je slaba tačka ekonomije, iako se u relativnom smislu sveukupno poboljšalo posljednjih godina (Tabela 2).

Tabela 2. Ključni pokazatelji tržišta rada u BiH (2010.–2019.)

Pokazatelji tržišta rada	2010.	2015.	2019.
Radno sposobno stanovništvo starosti 15+ (milioni)	2.6	2.6	2.3
Radna snaga (milioni)	1.2	1.1	1.0
Stopa aktivnosti, % stanovništva starosti 15+	44.6	44.1	42.1
Stopa zaposlenosti, % stanovništva starosti 15+	32.5	31.9	35.5
Stopa nezaposlenosti, % radne snage	27.2	27.7	15.7
Stopa dugotrajne nezaposlenosti, % radne snage	22.3	22.6	11.9
Broj penzionera (hiljade)	607*	670	736

* * Broj penzionera u januaru 2012. Podaci su dobiveni sumiranjem izvještaja zavoda FBiH i RS.
Izvor: SEEJGD (2020).

Kao što je prikazano u Tabeli 2, **zabilježen je značajan pad radno sposobnog stanovništva i radne snage** tokom perioda 2015. – 2019., pri čemu se veličina radno sposobnog stanovništva smanjila za oko 12 %. Smanjenje tokom prvih pet godina ove decenije (2010. - 2015.) iznosilo je 2 %, što sugerira da se brzina pada radno sposobnog stanovništva s vremenom povećava. Stoga postoji snažna naznaka da postojeće emigracije iz BiH doprinose ovom padu (Leitner, 2021).

Glavne karakteristike tržišta rada su vrlo niska stopa ekonomske aktivnosti, koja je oko polovine prosjeka EU, i visoke stope nezaposlenosti, posebno za mlade. Prema bazi podataka ETF KIESE (2020), stopa učešća u radnoj snazi (stariji od 15 godina) bila je samo 42,1 % radno sposobnog stanovništva u 2019. godini (51,7 % muškaraca, 32,9 % žena), a bilježi neznatan pad tokom posljednje decenije. Slično tome, stopa zaposlenosti (stariji od 15 godina) također je vrlo niska (ukupno 35,5 % u 2019. godini). Stope zaposlenosti su niže među određenim kategorijama stanovništva, poput žena (26,7 %) i niskokvalificiranih radnika (15,7 %), u poređenju sa visokokvalificiranim radnicima (59,3 %).

Bosna i Hercegovina bilježi relativno visok udio samozapošljavanja (24,6 % u 2019.) i zapošljavanja ranjivih grupa (19,1 %) ²⁸. Stope aktivnosti i zaposlenosti mladih također su bile prilično niske u 2019. godini (35,4 %, odnosno 23,4 %). Ukupna stopa nezaposlenosti smanjila se tokom protekle decenije, sa 27,2 % u 2010. na 15,7 % u 2019. Međutim, stopa nezaposlenosti mladih i dalje je relativno visoka, iznosila je 33,8 % u 2019., iako je opala sa iznosa 57,5 % u 2010. godini. Stopa nezaposlenosti mladih žena je redovno veća (37,9 %) od nezaposlenosti muškaraca (ETF, 2020).

Obrazovno postignuće radne snage (starije od 15 godina) pokazuje da je 15,8 % radno aktivnog stanovništva bilo niskokvalificirano u 2019. godini (20,5 % u 2010. godini), 68,9 % srednje kvalificirano (66,2 % u 2010. godini) i 15,3 % su bili visokokvalificirani (13,3 % u 2010.). Međutim, udio mladih koji

²⁸ Ranjivi zaposleni su samozaposleni radnici i porodični radnici koji doprinose porodici, računajući kao udio u ukupno zaposlenim, u skladu sa rezolucijom Međunarodne konferencije statističara rada (ETF, 2020).

nisu u radnom odnosu, obrazovanju i obuci (NEET) prilično je visok i iznosi 21 % starosne skupine od 15 do 24 godine u 2019. godini, iako je smanjen sa 28 % u 2010. godini.

Status na tržištu rada i migracije

Nije potpuno jasno koliko emigracije ublažavaju nezaposlenost u zemlji, ali vjerovatno je da u izvjesnoj, ali ne i velikoj mjeri, vode relativnom padu nezaposlenosti. Ovaj oprez je nužan jer se zaposleni učesnici u radnoj snazi također iseljavaju, što bi moglo otvoriti nova radna mjesta za nezaposlene osobe s jedne strane, dok ova promjena također utječe na veličinu radne snage i stopu nezaposlenosti, s druge strane.

Iako je ustanovljeno da su **status na tržištu rada i nivo dohotka pojedinca** bili relevantni faktori za emigracijski potencijal u 2010. godini (UNDPBiH, 2002 – 2010), oni više nisu bili najizraženiji faktori u 2019. godini (ANUBiH, 2019). Jednostavno kazano, u 2019. godini nije bilo razlike u utjecaju statusa nezaposlenosti i zaposlenosti na namjere emigriranja u modelu težnje za emigracijom (Čičić, 2019), što sugerira da emigracijski potencijal postoji među obe kategorije na tržištu rada. Ne možemo zanemariti indirektno dokaze da iskorištenost radne snage može biti važna odrednica *trenutne* emigracije (Tabela 2), ali je indikativno da **status zaposlenosti nije na vrhu liste odrednica težnje za emigracijom**. Na terenu postoje mnogi primjeri koji pokazuju kako zaposleni, čak i oni iz javnih institucija (zaposlenost u javnom sektoru smatra se najpoželjnijom, a povezana je sa boljom sigurnošću i većim platama), napuštaju zemlju i naseljavaju se u inostranstvu.

Ilustracija statusa na tržištu rada i potencijalnog emigriranja
<i>U oktobru 2020. intervjuirali smo muškarca (ispitanik sa srednjim stručnim obrazovanjem u 40-ima iz malog grada u istočnoj BiH) koji je napustio posao i počeo pohađati namjenski program obuke za vozače kamiona u Sloveniji. Upitan zašto je napustio posao u BiH, odgovorio je da su njegova mjesečna plata (250-300 Eura neto) i pozicija bile iste prethodnih osam godina, iako je formalno bio prepoznat kao najbolji radnik u kompaniji. On je, nažalost, zaključio da "ovakva situacija će biti i za osam godina, ništa se neće promijeniti", i zato je odlučio potražiti nove prilike u inostranstvu. Ovo je jedan primjer koji sugerira zašto ne postoji razlika između zaposlenih i nezaposlenih pojedinaca u pogledu potencijalne emigracije, jer zaposlenost sama po sebi nije garancija zadovoljstva niti predviđanja bolje budućnosti. U budućim istraživanjima važno je istražiti kako kvalitet radnih mjesta u BiH, vrsta ugovora, visina plata i mogućnosti za razvoj karijere na tržištu rada utječu na težnju za napuštanjem zemlje.</i>

Prema MSBiH (2020), dobar broj radnika iz BiH posao pronalazi u inostranstvu na osnovu **bilateralnih sporazuma o zapošljavanju** koje je BiH sklopila s drugim zemljama, a dominiraju Slovenija i Njemačka. U posljednjih nekoliko godina zabilježen je značajan porast broja državljana BiH koji su zaposleni putem ovih sporazuma sa Slovenijom i Njemačkom, od 6.000 u 2016. do preko 15.000 u 2018. godini. Međutim, ove procjene ne obuhvataju radnike koji posao pronalaze koristeći druge kanale (npr. putem pojedinačnih inicijativa ili mreža dijaspore van BiH), ali i dalje odražavaju snažan rastući trend (MSBiH, 2020).

Faktori koji dovode do emigracije iz BiH su višedimenzionalni i nisu primarno (ili samo) povezani sa statusom zaposlenosti ili nezaposlenosti pojedinaca na tržištu rada danas. Stoga je iskorištenost radne snage u BiH jedna od potencijalnih odrednica migracija, ali na osnovu postojećih podataka vjerovatno neće biti vodeći faktor emigracija u budućnosti. Da bi se donijeli daljnji zaključci, potrebno je dodatno ispitati efekte kvaliteta radnih mjesta (vrsta ugovora, plata) i perspektivnost (mogućnosti za napredovanje u karijeri) onih koji imaju namjeru da napuste zemlju.

Migracije i specifična zanimanja

Novija studija koja istražuje zanimanja emigranata iz BiH u deset vodećih destinacija (Halilovich i dr., 2018)²⁹ otkriva da **migranti iz BiH u inostranstvu rade u gotovo svim mogućim profesijama i industrijama** (od visoko sofisticiranih inženjerskih i akademskih poslova, do radnih mjesta u građevinarstvu, transportu, zdravstvenim i socijalnim uslugama, do hotelijerstva, turizma i ugostiteljstva). Studija izvještava da je **41 % emigranata ostalo u istom ili sličnom zanimanju koje su imali u BiH**, dok je 28 % promijenilo područje rada, ali je ostalo u sličnim zanimanjima. Štaviše, 11 % ispitanika promijenilo je zanimanja, ali su ostali na istom polju rada, dok je 20 % promijenilo i svoje područje rada i zanimanje. Ista studija također izvještava da su ovi obrasci migracija i naseljavanja izgrađeni uglavnom oko migracionih mreža, koje se često zasnivaju na porodici, prijateljstvima i lokalnim zajednicama iz BiH, što je fenomen karakterističan za bh. dijasporu.

Što se tiče **zanimanja migranata iz BiH**, postoje naznake da su stručnjaci iz nekih sektora, poput medicine, informacionih tehnologija (IT) i nauke, povijesno emigrirali više nego zaposleni u drugim sektorima (Čičić, 2019). Pored toga, migracije radne snage ponekad se zasnivaju na specifičnim sporazumima između bh. agencija za rad i zapošljavanje i zemalja odredišta. Na primjer, Judah (2019) analizira sporazume o emigriranju medicinskih sestara iz BiH u Njemačku, te o emigraciji vozača kamiona i građevinskih radnika u Sloveniju i Hrvatsku. Ovaj autor nalazi da je u periodu 2013. - 2019. više od 5.000 medicinskih sestara emigriralo u Njemačku, dok je blizu 50.000 vozača kamiona i građevinskih radnika dobilo ugovore u Sloveniji.

Baza podataka OECD-a (2020) o međunarodnim migracijama zdravstvenih radnika³⁰ identificira preko 16.000 doktora i medicinskih sestara porijeklom iz BiH koji sada rade u inostranstvu (uključujući ukupan broj od ranije i nove prilive za period 2000. - 2019.). Međutim, ovi statistički podaci se razlikuju od izvora do izvora, a ovisno o posmatranim kategorijama i periodima. Na primjer, Panić i Kozina (2016) izvještavaju da je Njemačka savezna agencija za zapošljavanje samo u Njemačkoj evidentirala preko 10.000 medicinskih sestara, doktora i njegovatelja koji su porijeklom iz BiH, dok se Deutsche Welle (2020) također poziva na Njemačku saveznu agenciju za zapošljavanje, prema kojoj blizu 20.000 zdravstvenih radnika potiču iz BiH.

Bez obzira na izvor koji se koristi, očito je da je emigracija zdravstvenih radnika ogroman problem, jer BiH decenijama gubi kvalificirane zdravstvene radnike. Ovi podaci također ukazuju na to da se emigracija među zdravstvenim radnicima intenzivira posljednjih par godina. Štaviše, regionalno su je podržali posrednici koji su pokrenuli firme za pružanje usluga posredovanja za ugovore koje potpisuju zdravstveni radnici u Njemačkoj i drugim zapadnim zemljama (vidi, na primjer, Deutsche Welle, 2020). Konačno, iako agregirani podaci o emigraciji i težnjama za emigriranjem iz BiH ne ukazuju na jasan efekat odljeva visokobrazovanog kadra, ovaj zaključak ne vrijedi nužno za određene sektore, a važan primjer takvih sektora je vjerovatno zdravstveni sektor.

²⁹ Budući ćemo se pozivati na ovo istraživanje na drugim mjestima u izvještaju, vrijedi spomenuti da se u ovoj studiji koristi uzorak od oko 1.000 učesnika i alat SurveyMonkey, a provedena je 2017. godine među pripadnicima dijaspore BiH u Australiji, Austriji, Danskoj, Njemačkoj, Italiji, Holandiji, Sloveniji, Švedskoj, Švicarskoj i SAD.

³⁰ https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=HEALTH_WFMI

Migracije, neregistrirana ekonomija i on-line poduzetništvo

Mladi, žene, pojedinci sa niskim nivoom obrazovanja i oni koji žive u ruralnim područjima su najviše pogođeni nezaposlenošću i neaktivnošću (ETF, 2019). U takvim okolnostima, **učestvovanje u neregistriranoj ekonomiji, koja čini oko 30 % BDP-a** (Pašovic i Efendic, 2018), ostaje jedna od mogućih strategija za ublažavanje slabosti formalnog tržišta rada. Zanimljivo je da se ove kategorije radne snage gotovo preklapaju kada analiziramo učesnike u neregistriranoj ekonomiji u BiH. Preciznije, model učestvovanja u neregistriranoj ekonomiji prema Efendic i Williams (2018) sugerira da pojedinci koji su mladi, manje obrazovani, iz ruralnih područja i iz ekonomski slabih porodica imaju najveću vjerovatnoću prijavljivanja neregistriranih ekonomskih aktivnosti. Iako ovaj zaključak možda ne dolazi kao iznenađenje, isti pruža koristan signal kreatorima politika o kategorijama stanovništva u BiH koje će najvjerovatnije učestvovati u neregistriranoj ekonomiji i koji bi stoga trebali biti u fokusu. Razlozi zbog kojih se migracije razlikuju između onih koji rade u formalnoj i onih koji rade u neregistriranoj ili neformalnoj ekonomiji ostaju nedovoljno istraženi. Međutim, kao što je ranije kazano, regionalne migracije u susjedne države Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru, koje su često sezonske i privremene, vjerovatno je da uključuju mnoge iz neregistrirane ekonomije (Kačapor-Džihic i Oruč, 2012).

Postoji malo dokaza o tome u kojoj je mjeri **radna snaga u BiH uključena u različite vrste online i freelancer poduzetničkih angažmana** (engl. *platform economy*). Ipak, podaci o broju učesnika na globalnom internetskom tržištu slobodnjaka (engl. *freelancer*) potvrđuju da je u 2018. godini bilo 5.414 freelancer-a iz BiH (od kojih je 927 bilo aktivnih korisnika)³¹. To je ekvivalentno broju od 1,55 slobodnjaka na 1.000 stanovnika u BiH, što našu zemlju svrstava na 45. mjesto među svim ostalim zemljama (ukupno 175), a to se čini relativno pozitivnim postignućem.

Jedan povezan primjer iz BiH je nedavno privukao pažnju javnosti. Nakon što su porezni organi u BiH pokrenuli pitanje oporezivanja dohotka primljenog iz inostranstva (ex post 2015. - 2018.), ubrzo je osnovano udruženje za zaštitu interesa freelancer-a, što je pokrenulo javnu debatu. Postalo je očito da ovakva vrsta angažmana postoji u BiH i da **hiljade ljudi rade kao slobodnjaci, uglavnom mladi, obrazovani pojedinci i pretežno u IT-u, dizajnu i stranim jezicima**³². Kroz ovo udruženje³³, slobodnjaci zagovaraju formalno priznavanje svojih profesija od strane vlade i lobiraju za 'pravedno' oporezivanje. Ovaj primjer pokazuje da ova vrsta poduzetničkih inicijativa postoji i čini se da bilježi trend porasta na tržištu rada, mada obim ovih aktivnosti ostaje nedovoljno poznat. Navedeni angažmani omogućavaju mladima i obrazovanoj radnoj snazi da radi od kuće za udaljena tržišta bez fizičke migracije, zadržavajući tako ljudski kapital unutar zemlje i donoseći BiH mnogo korisne prilive stranih valuta. Kreatori politika ne bi trebali zanemariti ovaj novi trend, koji nije veoma vidljiv u BiH, ali bi se mogao učiniti dodatno privlačnim putem relevantnih politika i inicijativa koje bi neto emigracijski saldo dovele u bolji položaj, uz niz pozitivnih koristi za ekonomiju.

Nedostatak radne snage i migracije

Iako je nezaposlenost i dalje visoka i stalni fenomen u BiH, oko trećine **poslodavaca iz privatnog sektora još uvijek se bori sa izazovima u zapošljavanju odgovarajuće radne snage** (EIS, 2015). To uključuje radnike sa specifičnim vještinama i radnim iskustvom, kao i one s odgovarajućim menadžerskim sposobnostima. Nekoliko tematskih izvještaja (npr. LEABiH, 2012; EIS, 2015; ETF, 2019; RCC, 2020) identificiralo je neusklađenost između vrste obrazovanja koja se nudi mladima i potreba tržišta rada. Ovaj

³¹ Vidjeti <https://analyticshelp.io/blog/global-internet-freelance-market-overview-2018/>. Internetski freelancer-i uključuju samo one koji rade putem online tržišta. Offline i neovisni freelancer-i nisu uključeni. Podaci se zasnivaju na javno dostupnim podacima Svjetske banke i web stranicama freelancer-a.

³² <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/hiljade-freelancera-u-bih-traze-da-ih-vlada-prepozna-kao-radnu-snagu>

³³ <https://ufubih.org/>

izazov nije zanemaren u javnim raspravama - u njima su često identificirane i potrebne inicijative za relevantne politike - ali provedba na terenu i dalje je slaba.

Za razliku od visokih stopa međunarodne migracije, **nizak nivo mobilnosti radne snage unutar zemlje limitira brža prilagođavanja tržišta rada**, posebno tamo gdje postoji značajna neusklađenost između vještina koje proizvede obrazovni sistem i potreba tržišta rada (DEP, 2011). Iz tog razloga, unatoč vrlo visokim stopama nezaposlenosti, BiH nerijetko ima nedostatak specifičnih vještina u jednom regionu, dok u drugom ima registrirane nezaposlene osobe sa istim vještinama (DEP, 2011).

ASBiH (2019) izvještava da **oko 1 % stanovništva (blizu 30.000 ljudi) migrira unutar zemlje svake godine**. Na osnovu intervjua sa ekspertom uključenim u pisanje strateških dokumenata o tržištu rada u BiH, otkrili smo da unutrašnja kretanja na tržištu rada imaju različit efekat na lokalna tržišta rada u većim urbanim područjima (npr. Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Mostar) u odnosu na ona u manjim općinama i ruralnim područjima. Pojednostavljeno, dok se vanjske migracije odvijaju iz različitih regiona, **unutrašnje migracije se događaju prvenstveno prema većim urbanim centrima i većim općinama**, koje nude bolje izgleda za zapošljavanje. Na primjer, u kontekstu glavnog grada Sarajeva, naš sagovornik procjenjuje da oko 10 % trenutnih poslova na ovom području imaju oni koji dolaze izvan grada. Stoga, vjerovatno je da će manje općine u budućnosti gubiti relativno više stanovništva i radne snage jer kombiniraju vanjske i unutrašnje migracije koje smanjuju radno sposobno stanovništvo i učesnike na lokalnom tržištu rada.

Nedostatak radne snage utvrđen u brojnim izvještajima (npr. EIS, 2015; RCC, 2020) mogao bi biti jedan od faktora **promjena plata, koje bilježe trend porasta u posljednjih nekoliko godina**. Međutim, raskorak između nivoa plata u BiH i plata u nekim zemljama EU (npr. Austrija i Njemačka) se povećava od 2010. godine, što sugerira da je nivo plata u relativnom smislu zapravo opao, ne samo u BiH, već na Zapadnom Balkanu općenito (Mara i dr., 2019). Pojednostavljeno kazano, iako podaci sugeriraju da su se plate povećale na tržištu rada u BiH, u relativnom smislu moguće da je došlo do smanjenja plata u poređenju sa platama u mnogim zemljama odredišta migracija u EU, a što bi moglo poslužiti kao dodatni faktor privlačenja za nove ekonomske emigrante.

Tržište rada u zemlji suočiće se sa više izazova u budućnosti, uključujući mogućnost da će BiH, i jugoistočnoj Evropi općenito, biti potrebna strana radna snaga (imigracija radnika) kako bi potpomogla svoje neometano funkcioniranje (Fassmann i dr., 2016). Ipak, ne postoje vidljive politike tržišta rada na nivou države sistematski osmišljene kako bi ublažile negativne efekte emigracije.

4. Formiranje ljudskog kapitala i migracije u BiH

Statistika za sistem obrazovanja i obuke u BiH slična je prosjeku zemalja Zapadnog Balkana. Neto stopa upisa u više srednjoškolsko obrazovanje bila je 79,0 % u 2019., dok je bruto stopa upisa u tercijarno obrazovanje zabilježena sa 40,2 % (baza podataka UIS-a, 2020). Programi stručnog obrazovanja čine važan dio višeg srednjoškolskog obrazovanja: 77,2 % svih učenika viših srednjih škola bilo je u VET programima u 2019. (u odnosu na 74,4 % u 2014.) (ETF, 2020). Udio onih koji rano napuste školu u starosnoj grupi od 18 do 24 godine izgleda prilično nizak (3,8 % u 2019.), iako postoje dileme o preciznosti ovih podataka.

Prema **indeksu ljudskog kapitala** (Svjetska banka, 2020), djeca rođena u BiH danas će biti samo 58 % produktivna kad odrastu kao da su uživala cjelovito obrazovanje i puno zdravlje. Očekivane godine školovanja su 11,7 godina, ali ova brojka pada na 7,8 godina kada se uzme u obzir ono što djeca zapravo uče (Svjetska banka, 2020). Runda Programa za međunarodno ocjenjivanje učenika (PISA) za 2018. godinu također ukazuje na probleme sa ishodima učenja, zbog visokih nivoa lošijih rezultata među petnaestogodišnjim učenicima, koji su postigli mnogo niže rezultate od prosjeka OECD-a u čitanju, matematici i nauci. Kao ilustracija, samo 46 % učenika postiglo je najmanji nivo 2 znanja u čitanju (prosjeak OECD-a: 77 %), 42 % učenika postiglo je nivo 2 ili više iz matematike (prosjeak OECD-a: 76 %), a 43 % učenika postiglo je nivo 2 ili više u nauci (prosjeak OECD-a: 78 %) (baza podataka PISA OECD-a, 2020).

Složenost obrazovne strukture i upravljanja u BiH, koja je decentralizirana na entitetski nivo, pa čak i dalje na kantonalni nivo u FBiH, predstavlja fundamentalni izazov za provedbu državnih politika u obrazovanju. Takav sistem omogućava bolju lokalnu odgovornost i upravljanje, ali također dovodi u pitanje nacionalnu koordinaciju i provedbu (ETF, 2019). U tim okolnostima, čak i kada javne institucije na lokalnom nivou osmisle politike i inicijative za promjenu neusklađenosti obrazovanja i potreba tržišta rada (npr. Kanton Sarajevo nudi stipendije određenim stručnim školama za koje je utvrđeno da su deficitarne u potrebama tržišta rada), one mogu napraviti skromne promjene, s obzirom na nedostatak koordinacije na nivou države.

Stalni izazov koji ostaje u BiH je spora reforma obrazovnog sistema (Prilog 2). Nekoliko studija (npr. LEABiH, 2012; Barnes i Oruč, 2012; Kačapor-Džihic i Oruč, 2012; EIS, 2015; ETF, 2019) su konzistentne u izvještavanju da trenutni sistem obrazovanja i obuke nije usklađen sa funkcioniranjem tržišta rada. Na primjer, ETF (2019) navodi da obrazovni sistem nije dovoljno dinamičan da udovolji ekonomskim zahtjevima za relevantnim i savremenim vještinama, što dovodi do povećanja raskoraka u vještinama i neravnoteže na tržištu rada. Iako su relevantne institucije prepoznale ovaj izazov, ne postoji širi društveni dijalog na nivou cijele zemlje, niti sistematski pristup ili mehanizmi, kao ni strategije stručnog obrazovanja (VET) i zapošljavanja usmjerene na provedbu dobrih praksi koje bi mogle pomoći u usklađivanju sektora stručnog obrazovanja i obuke (VET) sa potencijalima rasta zemlje. Stoga je osposobljavanje učenika stručnog (VET) obrazovanja i brzo prilagođavanje strukture ove grupe da bi se udovoljilo potrebama tržišta rada, i dalje teško, što dovodi do većeg nivoa nezaposlenosti i ranjivosti na tržištu, a sve to vjerovatno podržava i težnje za emigriranjem. EIS (2015) tvrdi da ovu neusklađenost nadalje pogoršava slab kapacitet privatnog sektora da generira nova radna mjesta. Takva kombinacija uporno podržava visoku stopu nezaposlenosti, a posebno strukturnu nezaposlenost.

Ipak, postoje empirijski dokazi koji ukazuju na to da je **visoko obrazovanje povezano sa nižim stopama nezaposlenosti** (Kolev i Saget, 2005; ETF, 2019) i **sa višim nivoima zarade** (Efendic i Pugh, 2018). To implicira da visoko obrazovanje u BiH donosi pozitivne povrate pojedincima, iako su neki motivirani da odgode svoj ulazak na neefikasno tržište rada dužim zadržavanjem u visokoškolskom obrazovanju (Kolev

i Saget, 2005). Međutim, stopa nezaposlenosti među visokoobrazovanim pojedincima i dalje je daleko iznad stope nezaposlenosti u EU za istu kategoriju (15,1 % u BiH, SEEJGD, 2020) i 3,9 % u EU u 2018. (Eurostat, 2020b).

Kao što je razmatrano u prethodnoj sekciji, tržište rada u BiH karakterizira visoki nivo nezaposlenosti u kombinaciji sa visokim stopama neaktivnosti i velikim neformalnim sektorom. Svi ovi pokazatelji ukazuju na **značajne izazove u pogledu daljnjeg razvoja ljudskog kapitala u BiH**, uključujući upotrebu VET obrazovanja (stručno obrazovanje i obuka) za povećanje zaposlenosti. Ekonomska uspješnost je povezana sa razlikama u vještinama i kapacitetima ljudskog kapitala i nivoima obrazovanja. Usklađivanje obrazovne ponude i lokalnih potreba za radnom snagom, kao i ishoda migracije, jednako je važno (Rodríguez-Pose i Vilalta-Bufí, 2005). Svi ovi faktori utječu na efikasnost tržišta rada i njegove rigidnosti, a također i na težnje pojedinaca da napuste zemlju; u kombinaciji, sve to ne funkcionira u pozitivnom smjeru u BiH (Dimova i Wolff, 2015). Štaviše, iako postoji slobodno kretanje radne snage između dva entiteta u BiH i između kantona u FBiH, već je pomenuto da mobilnost radne snage unutar zemlje i dalje nije zadovoljavajuća.

Svjetska banka (2019a) u svom izvještaju fokusiranom na efikasnost u preduniverzitetskom obrazovanju, zaključuje da su **obrazovanje i razvoj ljudskog kapitala posebno kritični za BiH**, budući da su ishodi učenja ispod ishoda EU i regionalnih vršnjaka, te da postoji neusklađenost vještina između obrazovnog sistema i tržišta rada. Također, postoji značajan nivo nezadovoljstva javnosti kvalitetom osnovnog i srednjeg obrazovanja. Bolji pristup obrazovanju bi se trebao poboljšati na svim nivoima preduniverzitetskog obrazovanja, posebno predškolskog, a uočavaju se nejednakosti za najranjiviju populaciju, odnosno učenike iz manjinskih, siromašnih i ruralnih sredina. Poboljšanje obrazovnih ishoda je od vitalnog značaja za poticanje razvoja i rasta ljudskog kapitala u zemlji.

Obrazovanje u EU i drugim razvijenijim zemljama je atraktivno za mnoge studente u zemlji. Oko 13.000 studenata iz BiH studiralo je u inozemstvu 2009. godine, što predstavlja približno 4 % studentske populacije BiH (MHRRBiH, 2012). Daljnji dokaz ovog trenda je da su zemlje EU izvijestile o odobravanju blizu 20.000 boravnišnih dozvola u obrazovne svrhe tokom protekle decenije, oko 5 % ukupnih dozvola datih pojedincima porijeklom iz BiH (Eurostat, 2020a). Kako se sticanje obrazovanja u zapadnoevropskim zemljama, SAD-u i Australiji općenito smatra kao prednost na lokalnim, pa čak i regionalnim tržištima rada, ljudski kapital zemlje obogaćuju pojedinci koji su se obrazovali u inostranstvu i vratili u zemlju. To se smatra posebno relevantnim za one koji teže nekoj vrsti akademske karijere na javnim ili privatnim univerzitetima ili za pojedince koji žele raditi za strane firme i međunarodne organizacije koje djeluju u zemlji. Nije poznato koliki se procenat ovih pojedinaca obrazovanih u inostranstvu vraća u BiH, ali autorova zapažanja potvrđuju da javni i privatni univerziteti u BiH imaju barem dio zaposlenika koji su se obrazovali van BiH, a međunarodne organizacije uglavnom više vrednuju obrazovanje i profesionalno iskustvo stečeno u zapadnim zemljama.

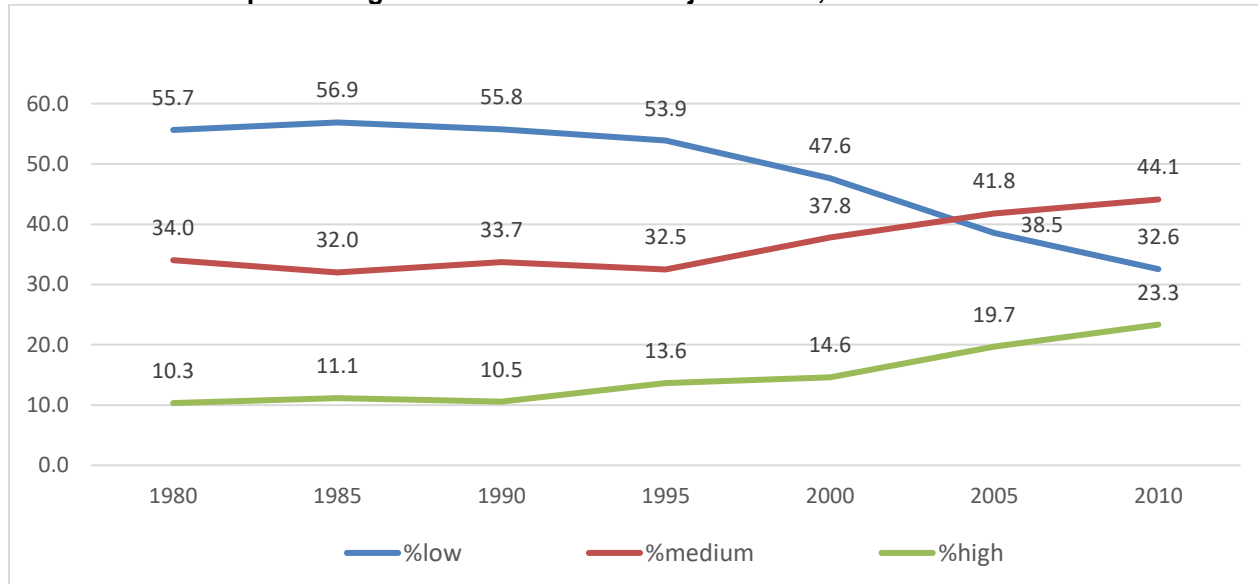
Primjetno je **popularan izbor među studentima u BiH da studiraju na univerzitetima koji nude dvostruke diplome** (domaći i strani univerziteti), ili da pohađaju međunarodno akreditirane kurseve na javnim ili privatnim univerzitetima u BiH. Mobilnost studenata i akademskog osoblja kroz programe kao što su Erasmus+, Centralnoevropski program razmjene za univerzitetske studije (CEEPUS) i Evropski regionalni magistarski program (ERMA) vrlo je atraktivna. Na primjer, Univerzitet u Sarajevu, kao najveći univerzitet u zemlji (sa oko 27.000 studenata), zabilježio je 655 odlaznih posjeta u 2018. godini, sa trendom rasta u proteklih par godina (UNSA, 2019). Najveći broj studentskih posjeta bio je u tri zemlje EU: u Njemačkoj, Italiji i Hrvatskoj. Univerziteti u BiH su prilično aktivni u potpisivanju bilateralnih i multilateralnih sporazuma koji olakšavaju mobilnost osoblja i studenata; stoga bi se u budućnosti mogao očekivati viši nivo akademske mobilnosti.

Obrazovanje, ljudski kapital i migracije

Dostupni podaci sugeriraju da se obrazovni profil bh. emigranata razlikuje u zemljama prijema. Ovdje ćemo prezentirati podatke više studija koji se ne mogu direktno porediti jer se razlikuju po uzorku, metodologiji i periodu posmatranja, ali koji ipak daju vrijedne uvide za predmetnu analizu.

Prvi koristan izvor koji pokriva period do 2010. godine je **IAB-ova baza podataka o odljevu viskoobrazovanih kadrova**, dostupna preko Instituta za istraživanje zapošljavanja (IAB). IAB (2020) uključuje broj osoba rođenih u inostranstvu u dobi od 25 godina i više, a koje žive u svakoj od 20 određinih zemalja članica OECD-a, uključujući podatke o obrazovnom nivou. Obrazovni nivoi su diferencirani između niskokvalificiranih, srednjekvalificiranih i visokokvalificiranih emigranata. Ovi podaci se prikupljaju u petogodišnjim intervalima, počevši od 1980. i završavaju 2010. godine (sedam intervala). Podaci IAB-a sugeriraju da se obrazovni profil emigranata iz BiH mijenjao od 1980. godine (Slika 3), kada su preovladavali niskoobrazovani emigranti sa više od 55 %, dok su 2010. najveću grupu činili srednjeobrazovani emigranti sa oko 44 % učešća u ukupnom broju. U 2010. godini, 23 % emigranata iz BiH bilo je visokoobrazovano u ispitanim zemljama OECD-a.

Slika 3: Obrazovni profil emigranata iz BiH u 20 zemalja OECD-a, 1980. – 2010.

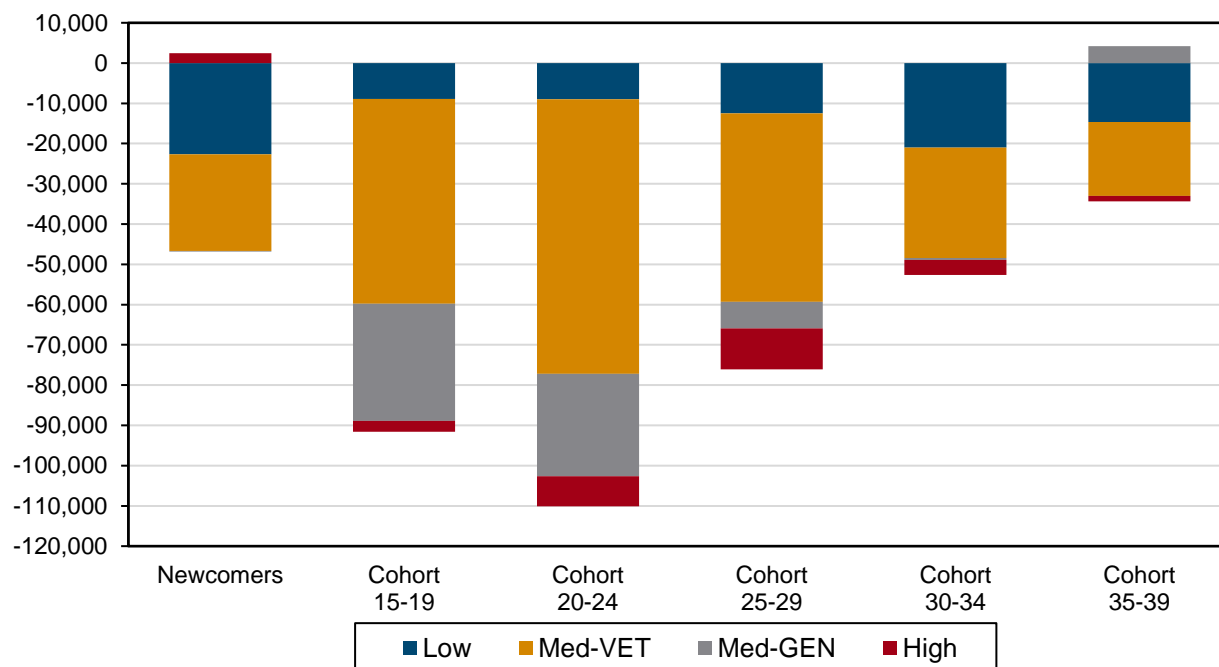
Izvor: IAB (2020) i kalkulacije autora.

Zanimljivo je da Slika 3 pokazuje jasan obrazac koji sugerira da su se, sveukupno gledajući, u svim fazama emigracija u periodu 1980. – 2010., obrazovna postignuća emigranata iz BiH u zemljama OECD-a poboljšavala. Vjerovatno je da su emigranti iz BiH u zemljama OECD-a iskoristili priliku da poboljšaju svoje obrazovne rezultate u zemljama domaćinima. Međutim, ne možemo u potpunosti isključiti mogućnost da se relativno više srednjeobrazovanih i visokoobrazovanih migranata u zemlji odlučilo emigrirati iz BiH u posmatranim periodima (1995. - 2010.).

Da bismo ispitali **obrazovni profil emigranata iz BiH u periodu nakon 2010. godine**, koristimo procjene neto emigracija prema kohortnom pristupu i pohađanju obrazovanja autorice Leitnerove (2021) (Slika 4). Sve starosne kohorte (osim "novopridošlih") bilježe neto odliv visokoobrazovanih pojedinaca. Najveći neto odliv visokoobrazovanih emigranata je među mlađim kohortama (posebno starosna grupa 25–29), što je blizu starosne dobi koja se pozicionira na kraju visokog obrazovanja. Sve kohorte također bilježe neto emigraciju niskoobrazovanih pojedinaca. Neto emigracija onih sa niskim nivoima obrazovanja nešto

je veća među kohortama starije dobi (starosti od 30 do 34 godine i od 35 do 39 godina), gdje niskoobrazovano stanovništvo također čini veći udio u ukupnom broju. Sve starosne kohorte bilježe neto emigraciju onih pojedinaca sa srednjim stručnim obrazovanjem kao najvišim nivoom obrazovnog postignuća; neto emigracija onih sa srednjim stručnim obrazovanjem ponovno je najveća među mlađim kohortama (starosti od 20 do 24 godine). Također postoji neto emigracija među onima sa srednjim općim obrazovanjem kao najvišim nivoom postignuća; ovaj gubitak je najveći među dvije mlađe kohorte (starosti od 15 do 19 i 20 do 24 godine), ali je zanemarljiv (ili čak pozitivan) za dvije najstarije kohorte.

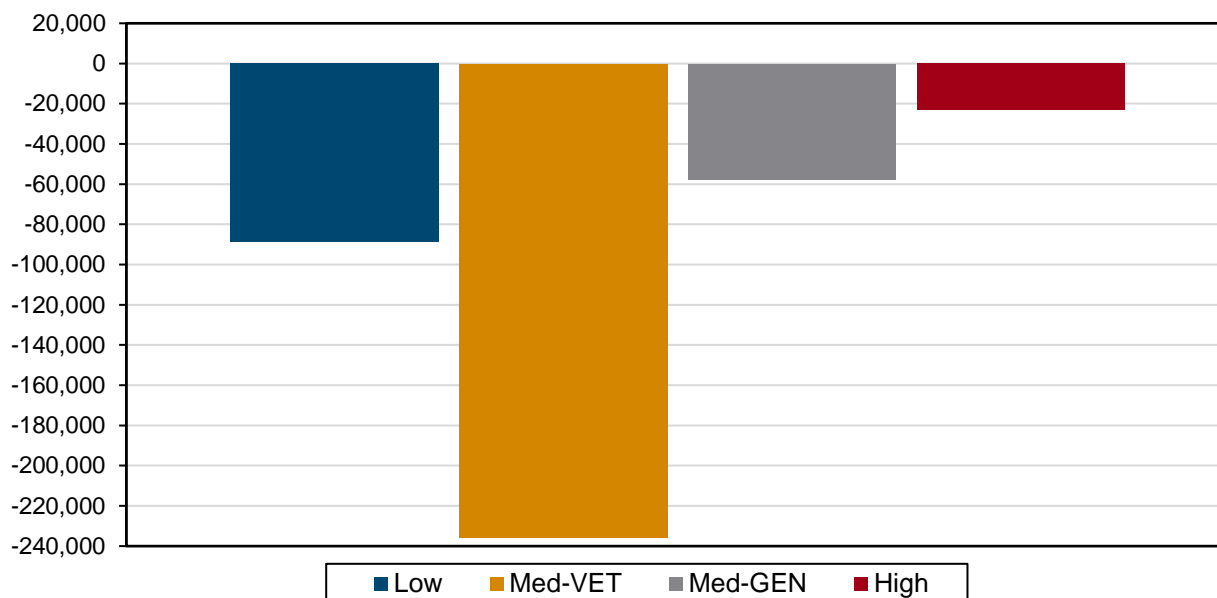
Slika 4: Neto migracije prema kohorti i obrazovnim postignućima (kumulativno 2011. – 2019.)

Napomena: Nivoi obrazovnog postignuća: **low** (nizak) (osnovno ili niže srednje obrazovanje), **med-VET** (više srednje stručno obrazovanje i obuka), **med-GEN** (više srednje opće obrazovanje/gimnazija) i **high** (visok) (tercijarno obrazovanje). 'Novopridošli' se odnosi na novu grupu mladih osoba starosti 15 godina koji ulaze u anketni uzorak. Izvor: Za više informacija vidjeti Leitner (2021).

Najveći broj neto emigranata je u kategoriji višeg srednjeg stručnog obrazovanja i obuke (medium-VET), iz koje je oko 240.000 ljudi (oko 60 % svih emigranata) emigriralo u posljednjoj deceniji (Slika 5). Na drugom mjestu je niskoobrazovano stanovništvo, dok je najmanji procenat onih sa visokim obrazovanjem (oko 5 %). Ovaj nalaz ne ukazuje na jasan efekat odliva mozga ako se procjenjuje kao sistematski viša emigracija iz visokoobrazovane skupine. Popis stanovništva iz 2013. zabilježio je ovu kategoriju sa učešćem od oko 10 % stanovništva, što je dva puta više od njihovog udjela u emigraciji (iako ovo nije direktno uporedivo s obzirom da se starosna dob ne kontrolira). Indikativan dokaz je da su državljani BiH u inostranstvu obrazovaniji od trenutnog rezidentnog stanovništva, ali vjerovatno je da se emigracija visokoobrazovanih pojedinaca više događala u prethodnim periodima (npr. pozitivna selekcija tokom rata, kako je ustanovio Oruč, 2009), a što se također nadopunjuje sa postignućima građana BiH u visokom obrazovanju koji su trenutno van zemlje.

Slika 5: Neto migracije po obrazovnim postignućima (kumulativno 2011. – 2019.)

Napomena: Nivoi obrazovnog postignuća: **low** (nizak) (osnovno ili niže srednje obrazovanje), **med-VET** (više srednje stručno obrazovanje i obuka), **med-GEN** (više srednje opće obrazovanje/gimnazija), i **high** (visok) (tercijarno obrazovanje).

Izvor: Leitner (2021) zasnovano na podacima Ankete o radnoj snazi (LFS) koje je obezbijedila ASBiH.

Iako su prethodne studije ukazale na **moćni problem odliva visokoobrazovanih kadrova u BiH** među potencijalnim ili stvarnim emigrantima (npr. Oruč, 2009; Kačapor-Džihic i Oruč, 2012; Efendic, 2016), najnoviji podaci iz 2019. godine (Čičić, 2019) ne ukazuju na strukturnu razliku u namjerama za emigriranjem između građana sa visokim obrazovanjem (nivo diplomiranog studenta) i onih sa srednjim nivoom obrazovanja (srednjoškolsko obrazovanje). Težnje za migracijom su sistematski niže samo za najmanje obrazovane građane (osnovno obrazovanje). Stoga su namjere za emigriranjem prilično slične među visoko i srednje obrazovanim učesnicima uzorka, što vjerovatno bilježi trenutni efekat privlačenja iz zemalja EU koje imaju veliku potražnju za radnicima sa srednjim stručnim obrazovanjem i obukom, što dovodi do nedostataka u određenim zanimanjima na tržištu rada u BiH.

5. Migracije, angažiranje radne snage i ljudski kapital u pandemiji COVID-19

Trenutna pandemija COVID-19, koja je dovela do različitih zatvaranja (*lockdowns*) u BiH i većini drugih zemalja u periodu mart – maj 2020., također je utjecala na migracijska kretanja. Nema dostupnih podataka koji bi pokazali šta se tačno dogodilo u pogledu migracija iz BiH tokom 2020. godine, ali postoje naznake **značajnog priliva građana BiH na početku pandemije**. Mediji su izvještavali o prenatrpanim granicama dok su hiljade građana u redu čekale da pređu granice zemlje ili su za to zatražile pomoć od nadležnih institucija u BiH³⁴. To su bili državljani BiH, a moguće i emigranti koji su obavljali privremene, sezonske ili nestabilne poslove, ili jednostavno nisu bili dobro situirani za rad i duži boravak u inostranstvu. Tokom ljeta 2020. godine imamo indicije na terenu da su se neki, mada vjerovatno ne svi, od prethodnih povratnika vratili u EU ili druge zapadnoevropske zemlje. Sveukupno posmatrano, pandemija 2020. utjecala je na emigracije, te je vrlo vjerovatno dovela do smanjenja emigracijskih trendova zabilježenih tokom posljednjih godina, uključujući moguće i viši nivo povratka u BiH.

Što se tiče tržišta rada u BiH, **zabilježen je porast kratkotrajne nezaposlenosti tokom prvih mjeseci zatvaranja ('lockdown'), ali zaposlenost je počela da raste tokom ljetnog perioda**. To je u skladu sa negativnim rastom BDP-a u drugom kvartalu 2020. procijenjenim na -5 % do -10 %. Ekonomski parametri počeli su se poboljšavati u trećem kvartalu, iako se recesija 2020. čini neizbježnom. Sveukupno, pandemija je dovela do kratkoročnog povećanja nezaposlenosti i početnog oporavka koji je djelimično bio rezultat vladinih programa i aktivnosti koji su pomogli privatni sektor kako bi unaprijedio svoju efikasnost u zapošljavanju. Kakvi će biti dugoročni efekti pandemije na tržište rada je pitanje za buduća istraživanja, ali negativni efekti uočeni na početku pandemije su se djelimično smanjili u narednim mjesecima.

Jedna od potencijalnih posljedica pandemije jeste da **je vrlo vjerovatno utjecala na aspiracije mladih za studiranjem u inostranstvu, ali i na praktičnu izvodivost, uključujući i negativne efekte na druge vrste mobilnosti relevantne za jačanje ljudskog kapitala** (npr. akademska razmjena, strane konferencije, specijalistički programi i radionice). Prepoznali smo da je obrazovanje u EU važno obilježje razvoja ljudskog kapitala u BiH a svake godine se izda oko 2.000 dozvola u obrazovne svrhe. Taj broj će vrlo vjerovatno biti niži 2020. godine, sa posljedicama koje se mogu ispitati nakon što se završi pandemija i ograničenja.

Izvijestili smo da pripadnici dijaspore značajno doprinose ekonomiji zemlje doznakama, ali i direktnom potrošnjom u BiH. Sezona godišnjih odmora tokom ljetne pauze je period kada bh. iseljeništvo tradicionalno posjećuje svoju zemlju, porodicu i prijatelje i uživa u različitim turističkim destinacijama u BiH, ali koristi i određene ekonomske usluge (npr. stomatologa, frizera, servisa automobila i slično). **Sezona odmora 2020. zabilježila je pad u odnosu na prethodne godine jer je pandemija spriječila mnoge pripadnike iseljeništva da dođu u uobičajene ljetne posjete**. To je stvorilo kratkoročno smanjenje ukupne potrošnje u ekonomiji, što je imalo negativne posljedice na BDP i javne prihode 2020. godine. Slična situacija bila je i za božićne i novogodišnje praznike.

³⁴ Na primjer, ovaj medijski izvještaj opisuje aktivnosti Ministarstva vanjskih poslova u pružanju podrške povratku državljana BiH iz inostranstva: <http://ba.n1info.com/Vijesti/a434450/MVP-BiH-Omogucen-povratak-u-BiH-velikog-broja-gradjana-tokom-pandemije.html>

6. Zaključci i implikacije za politike

Bosna i Hercegovina je zemlja emigracije koja posljednjih nekoliko decenija kontinuirano bilježi smanjenje broja stanovnika. Ogromno smanjenje stanovništva zabilježeno je devedesetih godina tokom rata u BiH (1992. - 1995.), i to kombinacijom visoke smrtnosti povezane sa ratom i prisilnim migracijama. Neposredno nakon rata, dio građana BiH vratio se u zemlju iz progonstva. Ipak, do kraja prve decenije 2000-ih, broj stanovnika smanjen je sa 4,1 miliona (popis iz 1991.) na 3,5 miliona (popis iz 2013.), dok neke procjene (na osnovu podataka Anekte o radnoj snazi) sugeriraju da je broj stanovnika smanjen na manje od 3 miliona u 2018. godini.

Drugu deceniju 21. vijeka, koja je glavni fokus ovog izvještaja, također je karakteriziralo značajno iseljavanje, posebno tokom posljednjih nekoliko godina (2016. – 2019.). Taj emigracijski trend se kombinirao sa negativnim prirodnim prirastom stanovništva tokom cijele decenije, i kao posljedica toga stanovništvo je smanjeno iz oba razloga. Analiza kohortnog pristupa koja se zasniva na podacima Ankete o radnoj snazi korištenim u ovoj studiji sugerira da je neto emigracija u protekloj deceniji (2011. - 2019.) imala za posljedicu odlazak preko 400.000 građana. To je smanjenje za oko 13 % stanovništva, a ovo smanjenje je više među mlađim i produktivnijim generacijama, što prosječno stanovništvo zemlje čini starijim.

Većina od ukupnog broja emigranta iz BiH nalazi se u Hrvatskoj i Srbiji unutar regiona, kao i u Njemačkoj, Austriji unutar EU, ali i Švicarskoj. Nedavna statistika Eurostata o dozvolama boravka unutar EU pokazuje sve veću popularnost novih država članica EU poput Hrvatske i Slovenije u trenutnim emigracijskim tokovima, kao i kontinuiranu važnost Njemačke. Gotovo polovina boravišnih dozvola odobrena je za periode kraće od godinu dana, što ukazuje na privremena i/ili kružna kretanja. Radne svrhe činile su oko 60 % ovih dozvola boravka. U međuvremenu, unutar regiona se primjećuje pojačana dinamika privremenog i/ili kružnog kretanja migranata prema Crnoj Gori i Srbiji. Iako većina ovih nedavnih emigranata ima srednji i niski nivo obrazovanja, takvi trendovi stvaraju određene izazove i zahtijevaju odgovarajuće politike za rješavanje tih fenomena. U nastavku dajemo sažetak nekih od ključnih implikacija za politiku iz ovog izvještaja.

Razvijanje sveobuhvatnog okvira politike za migracije: BiH gubi svoje građane, radnu snagu i ljudski kapital kao rezultat negativne prirodne stope prirasta stanovništva u kombinaciji sa negativnim neto emigracijskim saldom. Vlada uglavnom prepoznaje izazove koje predstavlja iseljavanje građana, dok su neke (djelimične) direktne i indirektno inicijative politika prisutne (npr. inicijative za dopiranje do dijaspore i mjere za poboljšanje zapošljavanja). Međutim, primjećujemo da ove politike uglavnom ostaju fragmentirane i nisu međusobno povezane. Organi vlasti na svim relevantnim institucionalnim nivoima trebaju razviti zajedničku strategiju o svim aspektima migracija (posebno ekonomskih emigracija). To bi moglo dovesti do sveobuhvatnog okvira politike koji se bavi relevantnim aspektima migracijskih pitanja. Sveobuhvatna i uravnotežena migracijska strategija bi trebala biti usko povezana sa tržištem rada i obrazovnim politikama zemlje. Ova strategija treba biti usaglašena od strane svih relevantnih strana u BiH, uključujući socijalne partnere i ključne ekonomske aktere.

Prikupljanje boljih indikatora o migracijskim tokovima i sveukupnom stanju: Kada se razvijaju politike zasnovane na kredibilnim podacima i potrebi rješavanja migracijskih izazova, prvi korak je poboljšati prikupljanje podataka i istraživanja o broju migranata (emigranata i imigranata, ukupnih brojeva i tokova), posebno se fokusirajući na njihove socioekonomske karakteristike, nivoe obrazovanja i

zanimanja. To će zahtijevati poboljšanje institucionalnih i statističkih kapaciteta kako bi mogli proizvesti relevantne i vjerodostojne podatke o obimu i vrsti migracija za buduće strategije i politike.

Politike za poticanje stanovništva da oстане u zemlji ili se vrati u zemlju: Iako bi smanjenje emigracija trebao biti strateški cilj, teško je promijeniti mišljenje pojedinaca i zaustaviti ih da ne migriraju u kratkoročnom periodu. Vlade države i entiteta trebaju razviti inicijative i poticaje, kako na individualnom, tako i na institucionalnom nivou, kako bi ohrabрили ljude da ostanu u BiH ali i privukli pripadnike dijaspora natrag u zemlju. Iseljavanje iz BiH smanjiće se sa poboljšanjima u političkoj stabilnosti i boljim upravljanjem, većom institucionalnom efikasnošću i snažnijim ekonomskim prosperitetom. Vlade i politički akteri u BiH trebaju biti svjesni da na trenutne namjere za emigriranjem u BiH snažan efekat ima razvoj ovih faktora, koji direktno utječu na kvalitet svakodnevnog života. Svi institucionalni nivou u BiH bi trebali povećati svoj fokus na šire društveno-ekonomske ciljeve, poslati pozitivne signale društvu i potencijalnim emigrantima, te biti ustrajni tokom dužeg perioda kako bi se prevladali kratkoročni izborni ciklusi i politički interesi.

Pružanje proaktivne podrške (potencijalnim) povratnicima: BiH ima negativan neto emigracijski saldo, ali bi i dalje mogla imati određene koristi iz različitih aspekata migracija koji su identificirani na terenu a prilično zanemareni u migracijskoj statistici i politikama. Potreban je mnogo proaktivniji fokus na one koji privremeno migriraju, migrante koji svoje obrazovanje završavaju u inostranstvu i imaju za cilj povratak u zemlju, pojedince koji u zemlji stiču međunarodno konkurentne vještine, a posebno na poduzetnike povratnike sa razvijenim poslovnim vještinama i poslovnim mrežama izvan zemlje. Gubitak ljudskog kapitala koji nastaje kroz emigracije mogao bi se djelimično neutralizirati nuđenjem poticaja za povratak navedenim kategorijama migranata, priznavanjem njihovih vještina i kvalifikacija, kao i pružanjem bolje podrške u namjeri da rade u zemlji za međunarodna tržišta, uz transparentne i prilagođene fiskalne beneficije.

Efikasnije korištenje dijaspora BiH: Dijaspore je važan produktivni agent ekonomije BiH što zahtijeva opću strategiju o dijaspori i konkretan akcioni plan. Potrebna joj je veća institucionalna pažnja, bolje institucionalno predstavljanje (npr. Ministarstvo za dijasporu) i ciljne strategije međusobne komunikacije i saradnje (strategija o migracijama i dijaspori), a sve sa ciljem unapređenja boljeg korištenja različitih oblika kapitala (ljudskog, menadžerskog, društvenog, kulturnog i finansijskog) koji posjeduju pripadnici dijaspora. Kako je ukupan broj građana u iseljeništvu jako visok, institucije u BiH trebaju uložiti više truda u poticanje povratka svojih građana, koji će društvu donijeti značajan razvojni potencijal, posebno u obliku ljudskog kapitala, koji se inače smanjuje.

Pravni okviri za kratkotrajnu mobilnost radne snage: Rezultati studije sugeriraju dinamične međuregionalne migracije, posebno sezonske, privremene i kružne migracije, koje često uključuju neformalno zapošljavanje. Vlade trebaju razviti bilateralne dijaloge o migracijama sa glavnim zemljama odredišta kako bi se olakšala i poboljšala kretanja i uslovi kratkoročnog/sezonskog rada. To bi uključilo ne samo zemlje poput Crne Gore i Srbije, već i nove zemlje EU, Hrvatsku i Sloveniju. Potrebne su politike i mjere poticanja kako bi se regionu Zapadnog Balkana omogućilo da iskoristi prednosti stvorene međuregionalnom mobilnošću, čak i ako ta mobilnost uključuje učesnike u neregistriranoj ekonomiji. Također je korisno uspostaviti regionalnu platformu za rješavanje pitanja neregistrirane ekonomije na Zapadnom Balkanu, slično evropskoj platformi za rješavanje pitanja neprijavljenog rada u EU³⁵.

Proaktivan dijalog o migracijama sa zemljama EU, a posebno sa Njemačkom: Novi EU pakt o migracijama i azilu (EZ, 2020) mogao bi predstavljati priliku za razvoj takvog dijaloga, jer predlaže pokretanje Partnerstva za talente sa zainteresiranim trećim zemljama kako bi pomogao u jačanju

³⁵ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1299&langId=en>

uzajamno korisne međunarodne mobilnosti (naveden je Zapadni Balkan) i baze talenata EU (*EU Talent Pool*) za kvalificirane državljane trećih zemalja. Također je koristan bilateralni dijalog sa Njemačkom, kao najinteresantnijom destinacijom za emigrante iz BiH. Jedna od tema diskusije mogli bi biti sve veći zahtjevi zdravstva povezani sa COVID-19 kada značajan broj doktora i medicinskih sestara iz BiH radi u zemljama OECD-a. Novi njemački Zakon o imigraciji kvalificiranih radnika može dodatno povećati ekonomsku emigraciju iz BiH, pa bi vlasti BiH mogle tražiti pozitivne eksterne efekte, poput zajedničkog ulaganja u razvoj vještina ili ponovnog uvoza vještina stečenih u Njemačkoj. Novonajavljeni EU pakt o migracijama i azilu može usmjeriti ovu diskusiju u smislu razvijanja partnerstva za talente između Njemačke i BiH.

Reforme tržišta rada: Sve politike i programi tržišta rada kojima je cilj smanjiti nezaposlenost i neaktivnost, te povećati broj pristojnih i dobro plaćenih poslova relevantni su za emigracije. To je zato što naponi da se osiguraju bolja i više plaćena radna mjesta imaju potencijal da suzbiju ekonomske migracije. Budući da su namjere za emigracijom također visoke među zaposlenim stanovništvom, reforme se trebaju usmjeriti ne samo na otvaranje novih radnih mjesta, već i na vrste ugovora, primanja, kvalitet radnih mjesta i napredovanje u karijeri. Zapošljavanje u javnom sektoru treba racionalizirati pravednim i transparentnim procedurama zapošljavanja. Potrebna je veća fleksibilnost i podrška poduzetništvu za novi poslovni razvoj koji stvara prijeko potrebna radna mjesta.

Razvoj alternativnih oblika zapošljavanja: Postoje dokazi o značajnom prisustvu freelancer-a u BiH posljednjih godina. Ovo je posebno česta poduzetnička aktivnost među mladom i visokoobrazovanom populacijom, a ponajprije među onima koji posjeduju znanje stranih jezika i napredne informacione vještine. Državni i entitetski organi vlasti trebali bi razviti odgovarajući pravni okvir za prepoznavanje i podržavanje ovog segmenta ekonomije pružanjem ekonomskih poticaja za ova zanimanja. To će uključivati prilagođene fiskalne beneficije i fleksibilno administrativno okruženje koje bi moglo poslužiti i kao magnet za talente iz inostranstva, a posebno za pripadnike dijaspe, koji imaju snažnu emocionalnu vezanost za BiH.

Prilagodljivost sistema obrazovanja i obuke: Nisu identificirani jasni dokazi o efektu odliva mozgova zbog emigracije za posljednju deceniju, jer su većina onih koji su emigrirali bili pojedinci srednjeg stručnog obrazovanja u svim starosnim kategorijama; što je ujedno i većina učenika u zemlji. Sljedeće najveće grupe bili su niskoobrazovani pojedinci i pojedinci srednjeg općeg obrazovanja. Međutim, iseljavanje svršenih učenika srednjeg stručnog obrazovanja i obuke moglo bi dovesti do praznina u nekim sektorima i/ili određenim vrstama vještina koje se više traže, i to u prilično kratkom vremenskom periodu. Postojeće studije ukazuju na visoke namjere za emigriranjem među iskusnim i zaposlenim pojedincima, kao i manje iskusnim i nezaposlenim osobama, koje predstavljaju mlađe i najproduktivnije kohorte. Obrazovni sistem se treba prilagoditi ovim složenim promjenama i visokom nivou mobilnosti stanovništva, uz koordinaciju na nivou cijele države koja trenutno izostaje.

Mehanizmi za praćenje i rješavanje deficitarnih vještina: Na domaćem tržištu rada javljaju se deficiti u vještinama kao rezultat različitih faktora, a emigracija je jedan od njih. Država treba razviti mehanizme za praćenje ovih nedostataka u vještinama i provoditi sistematične mjere za usavršavanje i prekvalifikaciju sadašnjih radnika ali i odraslih generalno (pristup cjeloživotnom učenju). Na primjer, digitalne vještine su očito među nastalim prazninama, pa bi IT obrazovanje trebalo proširiti i u osnovnom, kao i u daljem obrazovanju. To bi moglo potaknuti više mladih i ekonomski aktivnih ljudi da ostanu u BiH, da rade od kuće za poslodavce u drugim zemljama i da iskoriste šansu za zaradu konkurentnih plata. Posebno bi trebalo podržati više specijaliziranih škola za informacione i komunikacione tehnologije na višem srednjoškolskom nivou.

Smanjivanje razlika između ruralnih i urbanih područja: unutrašnje migracije u BiH dovode do povećane koncentracije stanovništva oko velikih urbanih centara, dok mali gradovi i ruralna područja brže gube stanovništvo. Mali gradovi i ruralna područja također su glavni izvor međunarodne emigracije. Javna infrastruktura je mnogo manje razvijena u manjim gradovima i ruralnim područjima, a poboljšanje te infrastrukture bi trebalo biti dio dugoročne politike kako bi se spriječilo koncentriranje stanovništva na nekoliko mjesta u zemlji. Štaviše, geografska mobilnost radne snage između regiona bi se mogla poboljšati, jer bi to pomoglo bržim prilagođavanjima tržišta rada. U trenutnoj situaciji, mnogi poslodavci se žale na poteškoće u pronalaženju kvalificiranih radnika, posebno u manje dinamičnim područjima i regionima.

Bibliografija

- Agency for Statistics of BiH (ASBiH), *Demography 2019. Thematic Bulletin 2*, ASBiH, Sarajevo, 2020.
- Agency for Statistics of BiH (ASBiH), *Demography and Social Statistics. Internal migration in BiH for 2018. First release, No. 1, Year X*, ASBiH, Sarajevo, 2018.
- Agency for Statistics of BiH (ASBiH), *Labour Force Survey 2018 Thematic Bulletin X*, ASBiH, Sarajevo, 2019.
- Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – ANUBiH, Podaci o emigracijama prikupljeni za potrebe Studije o emigracijama – BiH, ANUBiH, Sarajevo, 2019.
- Barnes, S. and Oruč, N., 'Reversing the Bosnian "brain drain": Opportunities and challenges', in Arandarenko, M. and Bartlett, W. (eds.), *Labour Market and Skills in the Western Balkans*, Foundation for the Advancement of Economics (FREN), Belgrade, 2012.
- Central Bank of BiH (CBBiH), *Annual Report 2018*, CBBiH, Sarajevo, 2019.
- Cicic, M. (ed.), *Studija o emigracijama – Bosna i Hercegovina*, ANUBiH, Sarajevo, 2019.
- de Zwager, N. and Gressmann, W., *Maximizing the Development Impact of Migration-Related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina*, Study prepared for the Ministry of Human Rights and Refugees of BiH, IOM, Geneva, 2010.
- Deutsche Welle, 'Balkan nurses headed to German hospitals: A lush business for intermediaries', 14 January 2020. Available at: <https://www.dw.com/en/balkan-nurses-headed-to-german-hospitals-a-lush-business-for-intermediaries/a-51960206>
- Dimova, R. and Wolff, F., 'Remittances and chain migration: Longitudinal evidence from Bosnia and Herzegovina', *Journal of Development Studies*, Vol. 51, No. 5, 2015, pp. 554–568.
- Directorate for Economic Planning (DEP), *Economic Trends for 2010*, BiH Directorate for Economic Planning, March 2011. Available at: www.dep.gov.ba
- Domazet, A., Domljan, V., Pestek, A. and Hadzic, F., *Odrzivost emigracija iz Bosne i Hercegovine*, Fridrich-Ebert-Stiftung BiH, Sarajevo, 2020.
- Economic Institute Sarajevo (EIS), *Dijagnoza trzista rada*, EIS, Sarajevo, 2015.
- Efendic, A. and Pugh, G., 'The effect of ethnic diversity on income – an empirical investigation using survey data from a post-conflict environment', *The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*, Vol. 12 (2018-17), 2018, pp. 1–34. Available at: <http://www.economics-ejournal.org/economics/journalarticles/2018-17>
- Efendic, A. and Williams, C. C., *Diagnostic report on undeclared work in Bosnia and Herzegovina*, Regional Cooperation Council, Sarajevo, 2018.
- Efendic, A., 'Emigration intentions in a post-conflict environment: evidence from Bosnia and Herzegovina', *Post-Communist Economies*, Vol. 28, No. 3, 2016, pp. 335–352.
- Efendic, A., Babic, B. and Rebmann, A., *Diaspora and Development – Bosnia and Herzegovina*, Embassy of Switzerland in BiH, Sarajevo, 2014.
- European Commission (EC), *EC Communication concerning New Pact on Migration and Asylum*, 23.09.2020, COM(2020) 609 final, Brussels, 2020. Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/1_en_act_part1_v7_1.pdf
- European Training Foundation (ETF), *Key indicators on education, skills and employment (KIESE) 2020*, ETF, Turin, 2020: <https://www.etf.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/key-indicators-education-skills-and-employment-2020>

European Training Foundation (ETF), *Policies for Human Capital Development – Bosnia and Herzegovina – An ETF Torino Process Assessment*, ETF, Turin, 2019.

Eurostat, 2020b. Available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20190920-1>, accessed in December 2020, 2020b

Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>, accessed in December 2020, 2020a.

Fassmann, H., Gruber, K. and Musil, E., 'South-East European migration transitions: from emigration to immigration?', in Zbinden, M., et al. (eds.), *Diversity of Migration in South-East Europe*, Peter Lang, Bern, 2016.

Halilovich, H., 'Bosnian Austrians: accidental migrants in trans-local and cyber spaces', *Journal of Refugee Studies*, Vol. 26, No. 4, 2013, pp. 524–540.

Halilovich, H., Hasic, J., Karabegovic, Dz., Karamehic-Muratovic, A. and Oruč, N., 'Mapping the Bosnian-Herzegovinian Diaspora (BiH migrants in Australia, Austria, Denmark, Germany, Italy, Netherlands, Slovenia, Sweden, Switzerland, and the United States of America): Utilizing the Socio-Economic Potential of the Diaspora for Development of BiH', MHRB BiH, Sarajevo, 2018.

IAB (Institute of Employment Research), 'The IAB Brain-Drain Data', research institute of the Federal Employment Agency, 2020. Available at: <https://www.iab.de/en/daten/iab-brain-drain-data.asp>

Ibricevic, A., 'Facing fear and responding with courage: understanding how fear constitutes the “emotional citizenship” of voluntary returnees to Bosnia and Herzegovina', *Migracijske i Etničke Teme*, Vol. 35, No. 2, 2019, pp. 171–193.

International Agency for Source Country Information/International Organization for Migration – (IASCI/IOM), *Maximizing the Development Impact of Migration-Related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina - the Study prepared for the Ministry of Human Rights and Refugees of BiH*. IOM, Geneva, 2010.

Judah, T., 'Bosnia powerless to halt demographic decline', Balkan Investigative Reporting Network, 2019: <https://balkaninsight.com/2019/11/21/bosnia-powerless-to-halt-demographic-decline/>

Kačapor-Džihic Z. and Oruč, N., *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. Final Country Report for Bosnia and Herzegovina*, European Commission and GVG, Brussels, 2012.

Kadusic, A. and Suljic, A., 'Migration and Demographic changes: The Case of Bosnia and Herzegovina', *European Journal of Geography*, Vol. 9, No. 4, December 2018, pp. 75–86. Available at: https://www.researchgate.net/publication/333856278_Migration_and_Demographic_changes_The_Case_of_Bosnia_and_Herzegovina

Kolev, A. and Saget, C., 'Understanding youth labour market disadvantage: Evidence from South-East Europe', *International Labour Review*, Vol. 144, No. 2, 2005, pp. 161–187.

Kondylis, F., 'Conflict displacement and labour market outcomes in post-war Bosnia and Herzegovina', *Journal of Development Economics*, Vol. 93, 2010, pp. 235–248.

Labour and Employment Agency of BiH (LEABiH), 'Istrazivanje trzista rada u BiH u cilju utvrdjivanja uskladenosti obrazovnog sistema sa potrebama trzista rada u 2012. godini', Labour and Employment Agency of BiH, Sarajevo, 2012.

Leitner, S. 'Net Migration and its Skill Composition in the Western Balkan Countries between 2010 and 2019: Results from a Cohort Approach Analysis', Vienna, 2021. <https://wiiw.ac.at/net-migration-and-its-skill-composition-in-the-western-balkan-countries-between-2010-and-2019-results-from-a-cohort-approach-analysis-dlp-5695.pdf>

Malcolm, N., *Bosnia – A Short History*, New York University Press, 1996.

Mara, I., Martić, M. and Djukić, O., *Labour migrations between Bosnia and Herzegovina and Austria – expected trends and potential reflections on both economies*, wiiw, Vienna, 2019.

Ministarstvo sigurnosti BiH (MSBiH), 'Migracijski profil Bosne i Hercegovine za 2014–2019. godinu', Ministarstvo sigurnosti BiH, Sarajevo, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019.

Ministarstvo sigurnosti BiH (MSBiH), 'Migracijski profil Bosne i Hercegovine za 2019. Godinu', Ministarstvo sigurnosti BiH, Sarajevo, 2020.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH (MHRRBiH), *Informacija o Stanju Iseljeništa iz BiH*, MHRRBiH, Sarajevo, 2012.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH (MHRRBiH), *Pregled Stanja Bosanskohercegovačkog Iseljeništa*, MHRRBiH, Sarajevo, 2014.

Ministry of Human Rights and Refugees, *Comparative Analysis on Access to Rights of Refugees and Displaced Persons*, MHRRBiH, Sarajevo, 2006.

OECD PISA database: https://www.oecd.org/pisa/publications/PISA2018_CN_BIH.pdf. Accessed in December 2020.

OECD, Health Workforce Migration database available at: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=HEALTH_WFMI, accessed in December 2020.

Oruč, N., *Self-Selection in Conflict-Induced Migration: Micro Evidence from Bosnia*, wiiw Balkan Observatory Working Paper No. 78, wiiw, Vienna, 2009.

Panic, K. and Kozina, D., 'Germany drains Bosnia of doctors and nurses', Balkan Investigative Reporting Network, 2016. Available at: <https://balkaninsight.com/2016/12/23/germany-drains-bosnia-of-doctors-and-nurses-12-21-2016/>

Pasović, E. and Efendić, A., 'Informal economy in BiH – an empirical investigation', *South East European Journal of Economics and Business*, Vol. 13, No. 2, 2018, pp. 112–125.

Regional Cooperation Council (RCC), *Balkan Barometer 2020. Business Opinion. Analytical Report*, RCC, Sarajevo, 2020.

Rodríguez-Pose, A. and Vilalta-Bufí, M., 'Education, migration, and job satisfaction: The regional returns of human capital in the EU', *Journal of Economic Geography*, Vol. 5, No. 5, 2005, pp. 545–566. Available at: <https://doi.org/10.1093/jeg/lbh067>

SEE Jobs Gateway Database (SEEJGD), 2019: <https://data.wiiw.ac.at/seejobsgateway.html>

UIS database, <http://data.uis.unesco.org/>. Accessed in December 2020.

UNHCR, <https://www.unhcr.org/news/latest/2004/9/414ffba4/bosnia-herzegovina-welcomes-1-million-returnees.html>, report by Rupert Colville published on 21 September, 2004, 2004.

United National Development Programme (UNDP), *Early Warning System surveys 2002-2010*, UNDP, Sarajevo, 2002-2010.

University of Sarajevo (UNSA), 2018 Report – International Relations, UNSA, Sarajevo, 2019.

Valenta, M. and Ramet S. P. (eds.), *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*, Ashgate, Farnham, 2011.

Waxman, P. and Colic-Peisker, V. (eds.), *Homeland Wanted: Interdisciplinary Perspectives Of Refugee Resettlement In The West*, Nova Science Pub, New York, 2005.

Williams, N. and Efendić, A., 'Internal displacement and external migration in a post-conflict economy: Perceptions of institutions among migrant entrepreneurs', *Journal of International Entrepreneurship*, Vol.17, No. 4, 2019, pp. 558–585.

Williams, N., 'Moving beyond financial remittances: The evolution of diaspora policy in post-conflict economies', *International Small Business Journal*, Vol. 38, No. 1, 2019, pp. 41–62. Available at: <https://doi.org/10.1177/0266242619878064>

World Bank, 'Bosnia and Herzegovina - Review of Efficiency of Services in Pre-University Education', 2019a.

World Bank, *Human Capital Index 2020 – Bosnia and Herzegovina*, Washington DC, 2020. [Bosnia and Herzegovina \(https://data.worldbank.org/indicator/HD.HCI.OVRL?locations=BA\)](https://data.worldbank.org/indicator/HD.HCI.OVRL?locations=BA)

World Bank, *Migration and Brain Drain. Europe and Central Asia Economic Update*, Washington DC, World Bank, 2019b.

Zbinden, M., Dahinden, J. and Efendic, A. (eds.), *Diversity of Migration in South-East Europe*, Peter Lang AG, Bern, 2016.

Prilog 1: Metodologija kohortnog pristupa

Općenito, za BiH ne postoji službena statistika o migracijama, posebno u pogledu sastava vještina migranata. Stoga se podaci o neto migraciji aproksimiraju i izračunavaju koristeći kohortni pristup koji identificira i prati starosne kohorte tokom vremena.

Isti počiva na ideji da su u odsustvu fertlnosti i smrtnosti sve promjene stanovništva rezultat migracija, tako da se dinamika migracija može utvrditi iz promjena stanovništva vidljivih u službenim statistikama. Isti koristi podatke Ankete o radnoj snazi, čiji dizajn rotirajućeg uzorka ne omogućava praćenje osobe tokom vremena, ali čija shema stratifikacije i ponderiranja omogućava identifikaciju reprezentativnih grupa (starosnih kohorti) koje se mogu pratiti tokom vremena.

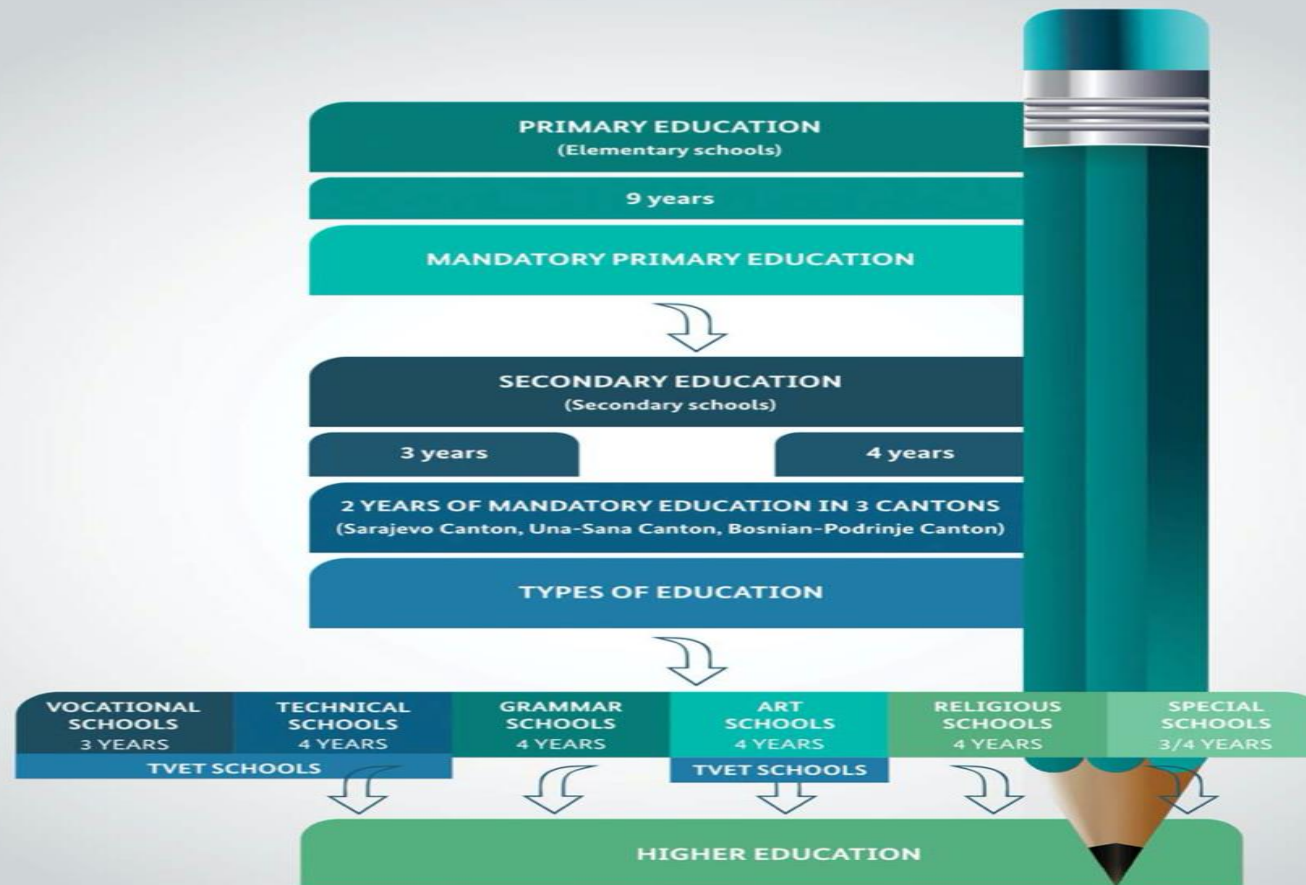
Uz nultu fertlnost i u odsustvu (značajne) smrtnosti, razlike u veličini starosne kohorte između dvije uzastopne godine daju dobru aproksimaciju (specifičnu za kohortu) neto migracija u godini. U tom kontekstu, povećanje veličine starosne kohorte indikativno je za neto imigraciju, dok je smanjenje veličine starosne kohorte pokazatelj neto emigracije. Ovaj izvještaj upravo koristi podatke Ankete o radnoj snazi za godine 2010. do 2019. i fokusira se na podpopulaciju osoba starosti od 15 do 39 godina, koju karakterizira nulta fertlnost, mali mortalitet i snažna migracijska dinamika. U prvoj godini perioda analize, ovaj uzorak populacije podijeljen je u pet različitih starosnih kohorti koje obuhvataju interval od 5 godina: 15–19, 20–24, 25–29, 30–34 i 35–39. Zatim je praćena svaka kohorta tokom vremena do 2019.

Nadalje, svake godine, počevši od 2011., nova grupa mladih osoba starosti 15 godina ulazi u anketnu populaciju ('novopridošli') i svake godine stari godinu dana. Svaka od ovih novopridošlih grupa u svakoj godini od 2011. nadalje (tj. oni koji su navršili starost početnog nivoa od 15 godina u 2011., 2012. itd.) također se prati odvojeno na godišnjem nivou do 2019. godine kako bi se garantiralo da se sve relevantne starosne grupe, kao i oni mlađi od gore spomenutih petogodišnjih starosnih kohorti (a koji bi bili dio potencijalne radne snage) zabilježe, a procjenjuje se i neto migracija ovih novopridošlih starosnih grupa. Kao rezultat snažnije migracijske dinamike u kasnijim godinama, za svaku od novopridošlih grupa analiziraju se samo one osobe koje imaju 18 godina i više.

Kohortni pristup se primjenjuje na podpopulaciju osoba starosti od 15 do 39 godina a dalje se raščlanjuje na sljedeća četiri nivoa obrazovnog postignuća: nizak (osnovno ili niže srednje obrazovanje), srednji opći (više srednje opće obrazovanje/gimnazija), srednji VET (više srednje stručno obrazovanje i obuka) i visoki (tercijarno obrazovanje).

U analizi prema detaljnijoj Međunarodnoj standardnoj klasifikaciji obrazovanja (ISCED)/nivou obrazovnog postignuća, uočljive su složene promjene u vještinama/obrazovnom sastavu, posebno među dvjema najmlađim starosnim kohortama i novopridošlima. Te promjene su povezane sa obrazovnim prelazima na više nivoe obrazovanja jer osobe završavaju jedan od dva smjera srednjoškolskog obrazovanja i prelaze iz niskog u srednje opće ili srednje stručno obrazovanje ili diplomiraju na visokoškolskim studijama a potom prelaze iz srednjeg općeg ili srednjeg stručnog obrazovanja u visoko obrazovanje. Ovi obrazovni prelazi se ispravljaju pomoću detaljnih obrazovnih statistika kako ih se ne bi pogrešno pripisalo neto migraciji.

Priloq 2: Obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini

Izvor: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH (2020), Tehničko i stručno obrazovanje i obuka (TVET) u Bosni i Hercegovini u brojkama, Bon.

Slika od vrha ka dole:

OSNOVNO OBRAZOVANJE

(Osnovne škole)

9 godina

OBAVEZNO OSNOVNO OBRAZOVANJE

↓

SREDNJE OBRAZOVANJE

(Srednje škole)

3 god.

4. god.

2 GODINE OBAVEZNOG OBRAZOVANJA U 3 KANTONA

(Kanton Sarajevo, Unsko-sanski kanton, Bosansko-podrinjski kanton)

VRSTE OBRAZOVANJA

↓

STRUČNE ŠKOLE

TEHNIČKE ŠKOLE

GIMANZIJE

UMJETNIČKE ŠKOLE

VJERSKE ŠKOLE

SPECIJALNE ŠKOLE

3 GODINE

4 GODINE

4 GODINE

4 GODINE

4 GODINE

3/4 GODINE

___TVET ŠKOLE_____

TVET ŠKOLE

↓

↓

↓

↓

↓

VISOKOŠKOLSKO OBRAZOVANJE